

Farkas Attila Márton

A kommunizmus örökletes betegsége: az árnyékkereszténység

„Ne várjatok túl sokat a világvégétől!”

Stanislaw Lem

Bevezetés

Jelen írás inkább egy terjedelmes vázlat, esetleg vitairat, mintsem szigorú értelemben vett tanulmány. Esetleg nevezhető elmélkedésnek is a kommunizmus kulturális gyökereiről és ennek kapcsán (talán átmeneti) kudarcáról, mely problémát egy manapság kevésbé szokványos – bár jól ismert – szemszögből közelítem meg, ez pedig a kommunizmus zsidó-keresztény elemeinek, gyökereinek, mintáinak föltérképezése.

A címben megjelenő „árnyékkereszténység” kifejezés részben a jungi pszichológia „árnyék” fogalmára utal. Az „árnyék” ugyebár a psziché sötét, elnyomott és ezért alsóbbrendű része, amely a perszonával, vagyis a külső személyiséggel ellentétesnek tűnő – valójában szervesen hozzá tartozó – kellemetlen, nem kívánatos tartalmak gyűjtőhelye. Részben hasznos képződmény, minthogy a személyiséggel szembeni kompenzáció feladatát is ellátja. Az árnyék gyakorta jelenik meg projekcióként, vagyis a saját elfogadhatatlan dolgaink másokra történő kivetítéseként. (Gyakorta előhozott példa a homofóbia mint a látens homoszexualitás megnyilvánulása.) Ebben az értelemben a kereszténység a kommunizmus árnyékának tekinthető, minthogy lényegi elemét alkotja a keresztényellenesség, a kereszténység elpusztításának vágya (az általános „vallásellenesség” mögött valójában a kereszténység iránti, történelmi eredetű averzió rejlik), miközben annak szinte összes sablonját öntudatlanul átvette és fölhasználta. De ebből a szempontból a kommunizmus is a kereszténység árnyéka: a legnagyobb, legveszedelmesebb vetélytárs, ami a kereszténység pusztulásának veszélyét hordozta magában, s épp azért, mert az evangélium be nem tartott ígéreteit képviselte a tömegek számára. Talán úgy is fogalmazhatnánk, hogy a kommunizmus végső soron „negatív kereszténység”, csak mivel a „negatív” jelző félreérthető, ezért alkottam meg az „árnyékkereszténység” fogalmát.

Vagyis nézetem szerint a kommunizmus eszméje Marx és más nagy nyugati baloldali gondolkodók minden erőfeszítése, minden tudományos máz dacára megmaradt annak, aminek legkorábbi nyugati változataiban, még a középkori eretnekmozgalmak idején: sajátos zsidó-keresztény eszkatológiának, örökölve ez utóbbi főbb sémáit és szá-

mos elemét.¹ Persze bármely eszme honnan máshonnan is venné a mintáit, mint abból a közegből, abból a kultúrából, melyben létrejött? Ami nagyban hozzájárult a kommunista, ill. szocialista eszme közel két évszázados (kulturális evolúciós értelemben vett) sikeréhez, minthogy tudattalanul ismerős húrokat pendített meg milliók lelkében. A nagy társadalmi egyenlőtlenségek ehhez önmagukban kevesek lettek volna, ha nincs ott a tudat mélyén a bibliai-evangéliumi alap. Ugyanakkor részben ebben keresendő jelenlegi válságának oka is, s nem csupán a „létezett szocializmus”, ill. államszocializmus (amúgy törvényszerű) bukásában, versenyképtelenségében, avagy emberiségellenes bűneiben (amelyek úgymond „lejáratták az eszmét”), és nem is „az emberi természet megváltoztathatatlanságában”, vagy a kollektizmus avított voltában az individualizmussal szemben, és hasonlóban, amiket a jelenlegi rendszer apologétái oly előszeretettel hangoztatnak. A kommunizmus szerencséje, ám egyben tragédiája, hogy olyan fundamentumra épült, mely kultúránk jelenlegi átalakulása révén összeroppanni, vagy legalábbis átalakulni látszik. Ez pedig a zsidó-keresztény világkép és az abból eredő látásmód, annak kulturális mintái és kognitív sémái, amelyek a kommunizmus/szocializmus számára előnyt jelentettek a gyors elterjedésben, ám amelyek hagyományos formájukban jelenleg életképtelennek teszik.

A kommunizmus fogalmát – jobb híján – egyfajta általános, több mint két évszázad hasonló elképzeléseit (és ennek nyomán történeteit) felölelő gyűjtőfogalomként használok. Kommunizmusnak nevezek mindenfajta baloldali utópiát, minden korai és kései radikális szocialista, kommunista vagy kommunisztikus jellegű elképzelést és gyakorlati megvalósítási kísérletet – amiért vélhetően több baloldali barátom neheztelni fog rám. Nyilván megfogalmazódik több olvasóban, hogy tudománytalan, felszínes módon összesomosok mindenféle baloldali irányzatot, amit még azzal is tetézek, hogy a szocializmus és a kommunizmus fogalmait helyenként, bár kontextustól függően egymás ekvivalenseiként kezelem. Valóban, az eszme mögötti gondolkodási sémák szemszögéből egylényegűnek látom őket. Úgy látom, hogy az összes *valódi* (értsd: a modern szociáldemokrácia mocsarában el nem merülő) baloldali irányzatnak és azok közvetlen előzményeinek víziói az igazságos, egyenlőségen alapuló társadalomról, lényegében ugyanazokra az alapelemekre épülnek – függetlenül a konkrét irányzatok közti eltérésektől, mind az elképzelések, mind pedig a gyakorlati megvalósítás terén, legyen szó „utópista” szocialistákról, baloldali jakobinusokról, anarchistákról, marxistákról, leninistákról, trockistákról,

¹ Megközelítésem korántsem egyedülálló, ld. többek között némely konzervatív gondolkodó (pl. Eric Voegelin, aki az antik gnonszticizmus modern megjelenéseként értékeli a progressziót, ill. a modernizmust, és ezen belül a kommunizmust) ide vonatkozó megállapításait (Voegelin 1999), vagy Bergyajev egyes írásait, elsősorban Az orosz kommunizmus értelme és eredete c. könyvét (Bergyajev 1989), vagy a baloldalon Ernst Bloch ide vonatkozó munkásságát (Bloch 1972). De tanulságos elolvasni a Kommunizmus és kereszténység című online kiállítás témához kapcsolódó cikkeket is.

http://www.osaarchivum.org/galeria/kom2000hun/kom_ker/kom_ker_index.html

tanácskommunistákról, sztálinistákról, maoistákról vagy egyebekről. Ahogyan magától értetődően beszélünk általában „kereszténységről” is, pedig a különféle egyházak, gyülekezetek, szekták között legalább ugyanekkora eltérések mutatkoznak mind jellegben, mind a dogmák terén.

•

Mindennek kapcsán szeretnék előre tisztázni pár dolgot, ami talán eloszlát számos félreértést írásommal kapcsolatban. Kétségtelen, hogy nem osztom azt a baloldalon gyakorta hallható-olvasható véleményt, miszerint a kommunizmust sohasem próbálták ki, csak a nevében hoztak létre valamiféle államkapitalizmust, ázsiai despotizmust vagy egyebet. S bár magam is hajlamos vagyok ezzel a véleménnyel (főként érzelmileg) azonosulni, s egyetérteni abban, hogy a gyakorlat igencsak távol került a marxi elképzelésektől, céloktól, úgy gondolom, hogy ami „létezett szocializmusként” megvalósult, csak részben tudható be gazdasági, történelmi és emberi tényezőknek. Természetesen nem tagadom, hogy ezek is befolyásolták a szisztéma kialakulását és további alakulását, azonban egyfajta „idealista elhajlóként” azt vallom, hogy az ún. „torzulások” jó része magából az eszmerendszerből következett.

Ugyanakkor a kommunizmus liberális, konzervatív és nacionalista kritikusaival szemben úgy gondolom, hogy e „torzulások” *nem* (vagy nem elsősorban) a marxizmus vagy más irányzatok konkrét, explicit tartalmából, hanem inkább a zsidó-keresztény gondolkodásmód örökölt sémáiból, valamint – hogy a dolog még bonyolultabb legyen – az e sémákkal találkozó lokális kulturális hagyományokból, ill. azok részét képező gondolkodási és viselkedési mintákból adódtak. Példa: Kínában a zsidó-keresztény sémákra épülő, orosz közvetítéssel megjelenő marxizmus ősi konfuciánus és taoista mintákra telepedett, s ebből az elegyből született a sajátos kínai kommunizmus. Vagy amikor arra gondolunk, hogy a marxizmus Nyugaton a szociáldemokrácia révén jóléti társadalmat, Keleten pedig a bolsevizmus révén despotizmust hozott létre, nos, ez véleményem szerint csak részben köszönhető a történelmi kényszernek és a gazdasági háttérnek, ebben a helyi kulturális minták legalább akkora szerepet játszottak. (Én például Orwellel ellentétben nem tudok elképzelni egy bolsevik típusú szocializmust Angliában.)

Mindezért magát a kommunizmust nem csak a „megvalósult gyakorlattól” (államszocialista diktatúra), és vele a lokális kulturális mintáktól (feudális, tekintélyelvű, ázsiai, stb. szellem) választanám külön, hanem az említett sémáktól is. Mint minden nagy eszmének, szerintem a kommunizmusnak is létezik egy „magva”, mely a legtöbb kultúrában föllelhető. Minélfogva a kommunizmus *lényege* – a kizsákmányolás elleni harc és az egyenlőségen alapuló igazságos és szabad társadalom ideája – függetleníthető a zsidó-keresztény felfogástól (ez volna írásom másik fő állítása), mely ennek az egyete-

mes és ősi elképzelésnek, ill. törekvésnek inkább csak az egyik megnyilvánulási formáját hívta életre. Igaz, a legkomplexebb és legnagyobb hatású formáját, de ez már más kérdés.

Ezért nem osztom a kommunizmus kritikusainak azon álláspontját sem, miszerint az igazságos társadalom „utópiája” automatikusan terrorhoz és diktatúrához kell, hogy vezessen, merthogy magával az alapeszmével van baj, melynek lényege az emberi természet erőszakos megváltoztatása. Ráadásul ezeknek a kritikáknak a túlnyomó része a nagy baloldali kaland kudarcát főként a jelenlegi (és mindenkori) kizsákmányolás és igazságtalanság apológiájának ideológiai aládúcolására használja fel, a panglossi „ez itt minden világok legtokéletesebbike” szellemében. Céлом tehát nem az, hogy követve a kommunizmus *külső* kritikusait összegyűjtsem és megismételjem, esetleg kiegészítsem azok idevágó megállapításait, sokkal inkább, hogy rákérdezzek a kommunizmus eszméjének és vele a baloldali gondolkodás megújulásának a lehetőségére.

Írásom első olvasatra persze azt a benyomást kelheti, mintha a kommunizmus és a kereszténység egyfajta rémtörténetét vázolnám föl, hiszen az ismert negatívumok egész sorát gyűjtöm össze, és (kvázi) osztályozom egy sajátos szempontrendszer alapján. Pedig nem állt szándékomban se kommunistaellenes, se keresztényellenes pamfletet írni. A kereszténységnek nagyon sokat köszönhet kultúránk, de az emberiség, a világ egésze is, a nyugati baloldali hagyománynak szintén, de még az államszocializmusnak is voltak vívmányai (iparosítás, modernizáció). Mindezekről nem azért nem írok, mert tagadnám e tényeket, hanem mert egészen egyszerűen nem ennek az esszének a témája. Bár ami a kereszténységet illeti, jelzésszinten többször megemlítem, hogy ugyanabból a sémából nagyon különböző dolgok születtek.

Emellett némelyeknek talán úgy tűnhet, mintha mindent egyetlen tényezőre – a gondolkodási sémákra – próbálnék visszavezetni. Pedig ha valami távol áll tőlem, az a monokauzális-kizárólagos magyarázatra való hajlam – főleg, hogy épp ezt tartom a hagyományos baloldali (és keresztény) gondolkodás egyik betegségének. (Ld. az utolsó fejezeteket.) Nos, ez esetben is arról van szó, mint a negatívumok vs. pozitívumok kapcsán: részint terjedelmi okok, részint a témára fókuszálás végett nem tudok kitérni a többi tényezőre, vagy aspektusra, úgyhogy képzelje azokat hozzá a művelt olvasó.

Azt sem próbálom sugallni, hogy akár Marxot, akár más klasszikusokat ki kellene hajítani. Marx leírásai és elemzései zseniálisak és máig érvényesek (sőt, talán most még inkább, mint valaha), főleg a kapitalista kizsákmányolási szisztémáról, a válságok természetéről, vagy arról a jelenségről, amit mi globalizációnak hívunk. Amiben a problémát látom, az a „megoldás” alapjául szolgáló „üdv történeti” fejlődésmodell, ill. az annak fundamentumát képező lineáris és célirányos időszemlélet, és persze ezzel összefüggésben a társadalom, a gondolkodás és a kultúra egyoldalú, számos aspektust kizáró magyarázata. (Ebben a marxizmus nem kivétel, pláne nem „bűnös”, mindössze a tizenkilencedik

századi Európa produktuma.) De ugyanez érvényes a többi, általam egyébként kedvelt és nagyra tartott gondolkodóra vagy forradalmárra is. Viszont izgalmas lenne elgondolkodni, hogy vajon egy másfajta tér- és időszemlélettel össze lehetne-e egyeztetni Marxot vagy Bakunyint (ez utóbbit mindenképpen), s ha igen, miként, illetve mely pontokon. Ahogyan egy nem lineáris és célirányos időben gondolkodó kereszténységen is lehetne spekulálni, de ez már jóval túlmutat ennek az írásnak a keretein.

Más megközelítésben: véleményem szerint a kapitalizmus maga lényegét tekintve jottányit se változott, amiért is jómagam nem értek egyet a „kapitalizmus” szó elé biggyesztett különféle jelzőkkel és előtagokkal. (Ui. még ha ezek a jelzők esetenként a kapitalizmus különféle fejlődési korszakait vannak is hivatva jelölni, könnyen azt az érzést keltik, mintha a kapitalizmus valamiféle alapvető, lényegét érintő változáson esett volna át.) A tőke természete és a kizsákmányolás ugyanaz, mint százötven évvel ezelőtt, s amint nem hárul akadály az útjába, a kapitalizmus mindig a hagyományos (azaz legrosszabb) arcát mutatja. Ez történt az államszocializmus bukása után is „neoliberalizmus” címszó alatt, amikor már nem volt szükség Nyugaton a „kommunista terjeszkedést” el-lensúlyozó jóléti államra. Ugyanakkor nagyszabású változások zajlottak le, ill. zajlanak folyamatosan az „alapban” és a „felépítményben” egyaránt. A technológiai fejlődés következtében átalakult a társadalomszerkezet, megváltozott a piaci szereplők magatartása, átalakult a termelés szerkezete, és persze mindezzel megváltozott a kultúra, az életforma, a kommunikáció, a mentalitás, a gondolkodás logikája, az idő-, a tér- és a történelemszemlélet. Legalábbis a nyugati világban és csatolt részein. Miáltal is azok a sémák, amelyek alapját képezték mind a hagyományos keresztény, mind a hagyományos baloldali gondolkodásnak, érvényüket veszítették. Újakat kellene találni és/vagy alkotni. Ez ennek az írásnak a legfőbb mondanivalója.

•

Ezúton szeretnék köszönetet mondani Szalai Erzsébetnek, aki nemcsak hogy rávett ennek az esszének a megírására, de kritikus megjegyzéseivel sokat javított annak tartalmi és formai színvonalán egyaránt. Továbbá köszönöm Mund Katalinnak, Tamás Gáspár Miklósnak és Tenigl-Takács Lászlónak is észrevételeiket, javaslataikat, kiegészítéseiket, remélvén, hogy a most készülő hosszabb változatban ezeket a hasznos információkat jobban föl majd tudom használni.

A család

A kommunizmus-kereszténység analógia magától értetődően a kommunizmus több teoretikusánál is megjelenik. Engels például *Az őskereszténység történetéhez* c. írásában explicite megfogalmazza, hogy a korai kereszténység miféle hasonlóságot mutat a munkásmozgalommal. Mindkettő az alullevők, az elnyomottak mozgalma, és mint ilyen, mindkettő a szolgaságtól és a nyomortól való megváltást tanítja. (Bár hozzáteszi, hogy a fő különbség az, hogy az egyik túlvilági, a másik evilági, társadalmi megváltást ígér.) Mindkettő sorsa hasonló, mivel mind az őskeresztényeket, mind pedig a kommunistákat/szocialistákat üldözik, mégis minden üldözés dacára, mi több, attól erőre kapva mindkettő „győzelmesen, feltarthatatlanul nyomul előre”. Engels szerint háromszáz évvel megszületése után a kereszténység a római birodalom államvallása lett, a szocializmus pedig alig hatvan év alatt jutott olyan pozícióba, amely bizonyossá teszi győzelmét – és ezzel végső soron meg is jósolja a későbbi államszocializmust (más kérdés, hogy nem annak későbbi tényleges, valóságos megnyilvánulási formáit képzelte el).

Engels *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* c. írásában rövid genealógiáját adja az eszmének, kezdve a kommunisztikus tanokat hirdető későközépkori eretnekmozgalmaktól, az angol forradalom levellerjein és a francia forradalom radikális baloldali gondolkodóin át az általa utópistának nevezett tizenkilencedik század eleji szocialistákig. A kommunizmus és a kereszténység közötti közvetlen láncszemet az ún. „antifeudális” eretnekmozgalmak képviselik, amelyek az apostoli szegénységet és vele egy igazságosabb társadalmat helyeztek tanításaik középpontjába. Ezek a bibliai alapú kommunisztikus tanok hol tisztán, hol elemeiben, hol aszketikus, hol pedig hedonista köntösben már a keresztesháborúk idején (részben, ill. áttételesen azok hatására) fölbukknak. Albigensek, valdensek, katharok, majd a huszita táboríták, később pedig a német anabaptisták és Münzer Tamás. Habár ezeknek a szektáknak a tanításai sok ponton különböztek, közös vonásaik alapján egyértelműen a későbbi szocialista-kommunista irányzatok előfutáraiként – pontosabban: időben korábbi, kulturálisan más közegben megjelenő változataiként – lehet őket értelmezni. Ezek a közös pontok egyben a későbbi radikális baloldali mozgalmak alapvető jellemzői. Ami az eretnekmozgalmaknál a világi hatalom tagadása, az a későbbi szocialistáknál és kommunistáknál az adott rend, és vele annak intézményrendszere tagadása, ami az eretnekmozgalmaknál az elvilágiasodott és harácsoló egyház – és vele a papság – elvetése, az a baloldal későbbi egyházellenességének előképe (amely a francia forradalommal csap át nyílt keresztényellenességbe). Ugyanígy az eretnekeknek is erős fenntartásaik voltak a magántulajdonnal szemben, esetenként pedig még az általános munkakötelezettséget is megfogalmazták (lásd pl. Münzer jóslatát, miszerint eljön az idő, amikor a fejedelmeknek és az uraknak napszámbérért kell majd dolgozniuk). És bár ezeknek a mozgalmaknak a többsége éppúgy aszketikus volt, mint a későbbi kommunizmus, megjelentek a kor „anarchistái” is az adomiták képében,

akik a teljes vagyonközösség és szexuális szabadság hívei voltak. Az eretnekmozgalmak egyike-másika nemcsak az egyházzal, hanem a keresztény tanokkal is szembehelyezkedik, és a régi (fű alatt elkorcsosulva tovább élő) antik gnosztikus tanokhoz nyúl, akárcsak a tizenkilencedik század számos romantikus forradalmára, illetve baloldali gondolkodója.

Az eretnekeket követik Morus Tamás és Campanella utópiái (ami már nem mondható kifejezetten keresztény eretnekségnek, ám még a kereszténységen *belül* helyezkedik el), az angol forradalom levellerjei is még vallásosak, de az őket követő kommunisták zöme már elszakad a kereszténységtől a felvilágosodás hatására. Ahogyan a kereszténység az esszéus mozgalomból (vagy annak hatására) alakult ki, vált önállóvá, és szakadt el a zsidóságtól, majd vette át az antik pogányság bizonyos elemeit, úgy nőtt ki az újkori szocializmus és kommunizmus a radikális, eretnek kereszténységből, és távolodott el tőle – legalábbis az explicit hittételek szintjén.

Mind az őskereszténység, mind pedig az azt újra és újra restaurálni és/vagy rekonstruálni akaró kommunisztikus tanokat hirdető eretnekmozgalmak mindmáig úgy értékelődnek a baloldali értelmiség számára, mint a szocializmus és kommunizmus „naiv”, „öntudatlan”, „kezdetleges” előzményei. Minthogy az igazságos társadalomról szőtt elképzelések „vallási köntösben” jelentkeztek, aminek oka a megfelelő társadalmi fejlettségi fok és az ettől elválaszthatatlan osztályháttér (ti. a modern proletariátus) hiánya. A marxizmus szerint Münzer és az anabaptisták, a táboriták vagy az angol forradalom levellerei a kötelező „tudományosság” és vallásellenesség jegyében eleve pusztulásra ítélt koraszülöttek voltak, amelyek csakis „vallási álarcban” voltak képesek megjelenni. Nos, jómagam épp fordítva látom: nem holmi fejletlen kommunizmus jelent meg vallási köntösben, hanem a modern szocialista és kommunista mozgalmak próbáltak elszakadni valódi gyökereiktől: a zsidó-keresztény gondolatvilágtól (sikertelenül). Nem a régiek tekinthetők naiv kezdeménynek, hanem a 19-20 század radikális baloldali mozgalmak tekinthetők ama fejlődési lánc utolsó (?) szemének, amely az ótestamentumi prófétákkal kezdődik, később az esszéusokban és az őskeresztény közösségekben, majd a kommunisztikus tanokat hirdető eretnekmozgalmakban és az újkori utópista elképzelésekben és kísérletekben folytatódik, és a modern kommunista irányzatokban végződik.

Analógiák a jelenségek szintjén

Az analógia lényegében két síkon is vizsgálható: egyrészt a „fölszínen”, azaz jelenségvilágban megmutatkozó („külsődleges”) hasonlóságok szintjén, másrészt a jelenségek mögötti gondolati sémák (a hitrendszer, ill. a mitológémák) szintjén. Emellett létezik egy még mélyebb, harmadik sík is, ahol túljutunk a kereszténység-kommunizmus analógián, és eljutunk az általánosabb minták, mentális reprezentációk, kognitív sémák szintjére.

Az első szint közismert és közkedvelt, főként látványossága miatt. Sokan kimutatták már komolyabb-komolytalanabb formában, hogy a kommunizmus mennyire hasonló jelenségeket produkált, akár bizonyos elképzeléseit, akár híveinek mentalitását és ebből adódóan szerepeit, akár intézményeit, akár a hozzá köthető különféle történelmi eseményeket vesszük, sőt ezek egy része egyenesen közhely. Kétségtelen, hogy a hasonlóság számos ponton szinte megdöbbentő, és szó sincs általánosságokról. Az itt felsorolt párhuzamok jó része – néhány, a hatalomhoz fűződő viszonyból adódó elem kivételével – nem található meg más vallásoknál (vagy akár politikai ideológiáknál), vagy ha igen, csökevényes formában. Még a judaizmus és az ugyancsak abból kinőtt iszlám se mutat annyi közös pontot a kommunizmussal, főként annak történetével, mint a kereszténység, bár rajta kívül értelemszerűen ezek állnak hozzá legközelebb. Melyek tehát a fontosabb jellegbeli és történeti hasonlóságok?

a. Egyetemesség, internacionalizmus

„Nincs többé görög és zsidó, körülmetéltség és körülmetéletlenség, barbár és szkíta, szolga és szabad, hanem csak Krisztus van. Ő minden és Ő van mindenkben” - írja Pál apostol a Kolossébeliekhez írt levelében (3, 11). Ebben a gyakorta idézett passzusban nyilvánítatik ki először a zsidóságtól elszakadt, önálló életre kelt kereszténység egyetemességének, nemzetekfelettségének elve. A megtért elsősorban keresztény, és csak másodsorban valamely nemzet, törzs, vagy bármiféle vérségi, vagy társadalmi, esetleg gazdasági csoport tagja. A radikálisabb felfogás szerint a keresztény csakis és kizárólag keresztény, és semmi más.

A proletariátus is egyetemes. Olyan osztály, melynek semmiféle nemzeti, faji vagy regionális érdeke és ebből adódó lényegi jellemzője nincs. Ezért a proletariátus örök küzdelme a tőke ellen, jelenjék meg bármilyen formában, vagy a világ bármely részén, bármily speciális vagy kicsiny földrajzi területen, mindig az *univerzális* proletárlétet („proletárérdekeket”) képviseli. Bármely ország proletárja nemzetközi osztályegységben van minden más ország minden proletárjával – ahogyan minden keresztény minden kereszténnyel közös Krisztusban. Ami a kereszténységben a testvériség és egység Krisztusban, az a kommunizmusban a nemzetközi szolidaritás.

Sem a kereszténység, sem a kommunizmus a maga eredeti, tiszta, ideáltipikus formájában nem tesz különbséget származás vagy lakóhely alapján, egységes emberiségben gondolkodik. Ugyanakkor jellemző, hogy mindkét eszme e téren is hasonló módon korrumpálódott a gyakorlatban: miként idővel létrejöttek a nemzeti egyházak, s a keresztény államvallással nacionalizmus párosult, ugyanígy jöttek létre a szocializmus nemzeti változatai is, melyek ugyancsak nacionalizmussal párosultak.

b. Egyház, vallási élet, klerikalizmus

„A proletárinternacionalizmus megerősítése csupán oly megingathatatlan, gránitszilárd alapon lehetséges, mint a marxizmus-leninizmus, amely a munkásosztály világnézete.” Az ilyen elvek lefektetésével és könyörtelen megvalósításával – értsd: minden más kommunista irányzattal és csoporttal való leszámolással – a kommunizmusban is megjelent a klerikalizmus a maga összes jellemzőjével. Ahogyan az államhatalommal összefonódott egyházak politikai célokat szolgáltak, politikai hatalomra törek a vallási tanokkal visszaélve, úgy élt vissza a kommunizmussal a marxista-leninista kváziállamegyház is, a Párt.

A Lenin és Sztálin által átformált kommunizmus ugyanolyan államvallás lett, mint Nagy Konstantin révén a kereszténység, és pontosan ugyanazt a hármas funkciót is töltötte be: egy világbirodalom szétesésének a megakadályozását, regenerálását és hódításai jogosságának igazolását. És mint a rend bomlasztójából a rend támasza, mindkét mozgalom letér az eredeti útról, elárulja régi értékeit, átértelmezi az eredeti tanítást. A keresztény pap kerül a régi pogány pap helyére, majd a komisszár és a párttitkár a régi keresztény pap helyére, aki aztán ugyanúgy ebből él, és akit ugyanúgy a hatalom által erre kötelezett társadalom tart el, mint az előzőeket.

A mozgalmi lét, majd a pártélet bizonyos részleteiben is kísérteties hasonlóságot mutat a régi vallásos étellel. Így többek között az ideológiai továbbképzések a régi lelki gyakorlatok utódai, a taggyűlések az istentiszteletek analógiái, a pártkongresszus pedig a zsinaté. Ahogyan tovább él a gyónás és a nyilvános bűnvallomás is, ami itt az önkritika nevet kapja, s ami alkalomadtán éppúgy nem mentesít a büntetéstől (ami lehet halál, börtön vagy száműzetés), ám a lelki megtisztulás megtörténik, vagyis az elvtárs nem kárhozik el, ahogyan a megtért, veszélyes nézeteit nyilvánosan megtagadó eretnek is elszenvedti a fizikai büntetést, de bűnbocsánatot nyer. És megmaradt a kiközösítés, ill. kiátkozás is, ez volt a Pártból történő kizárás, és legalább olyan súlyos és megbélyegző büntetésnek számított, és legalább olyan kellemetlenségeket vont maga után, mint az egykori egyházi kiközösítés.

Központi szerepe van az evilági örömök megtagadásának, az önfeláldozásnak, a lemondásnak. Ahogyan az Egyház, úgy a Párt is hamar leszámol a forradalom hedonistáival, a szabadossággal, mint veszélyes bomlasztó elemmel. A rend kemény aszkézist követel, nem tűri a lazaságot, a frivolitást, az már a rendszer fölpuhulásának, rothadásának, a nemsokára bekövetkező kapitalista restauráció előzményének és nem valamiféle megújulásnak volt a jele.

Az egyházi (vagy mozgalmi) hierarchia mindkét esetben az egyén teljes alávetettségéből, a kollektivismusból adódik. Pál apostol az Egyházban lévő sokféleséget a test különböző tagjaihoz hasonlította, amelyek mind fontosak a test működéséhez. Mindenki Krisztus tagja, testrésze. (A kép rendkívül archaikus, egyes ógyiptomi emlékekben a hi-

vatalnok, ill. az udvaronc magát a fáraó testrészének nevezte, a fáraót pedig alkotójának, teremtetőjének.)

c. Katakombakorszak, vértanúk, mártírkultusz

Főntebb már esett szó a keresztényüldözések és a kommunisták (és szocialisták) üldözése közötti hasonlóságról, amit Engels is kiemelt. Mindkét nagy eszmének (ill. mozgalomnak) megvolt a maga katakomba korszaka. Az üldöztetéssel mindig együtt jár a vértanúság, ami automatikusan mártírkultuszt hoz létre. A kereszténységben csakúgy, mint a kommunizmusban, a hit megvallásáért erőszakos halált szenvedők szerepe óriási, s a mártírok köré legendárium alakul ki (gyakran mesterségesen hozzák létre a legendákat), amit a gyülekezet, illetve a mozgalom gondosan ápol. A vértanúkat szentté avatják. Róluk kell példát venni, példájukból lehet erőt meríteni. Ennek jelentős szerepe van az oktatásban, az ifjúság nevelésében, azaz az utánpótlásképzésben. A keresztény mártírok halálát a püspökök jelentették, aki megvizsgálta, hogy az illető tényleg vértanúnak tekinthető és ezért tiszteletben részesíthető-e. De ilyesfajta kanonizációval találkozunk a Párt esetében is: ki kerülhet be a Pantheonba, és kinek kell onnan kikerülnie.

A mártírok emlékének ápolása az üldöztetésekre való (szüntelenül újrakonstruált) kollektív emlékezet ébrentartása, ami a bármikori nehézségek lelki ellensúlyozásának a funkcióját tölti be, ami által az Egyház ill. a Párt folytonos belső megújulását is segíti. A hit mindig az emberáldozatból merít erőt. Ez a jelenség nagyon ősi, az archaikus emberáldozatok maradványa. Az emberáldozat egyrészt kiengeszteli az istenséget (a közösség lelki kompenzációjának az eszköze), másrészt pedig – és jelen kontextusban ez a fontosabb elem – a közösség megújulását segíti elő. Az öreg uralkodókat (törzsfőnököket) megölték, miáltal is a törzs új erőre kapott, mert a főnök a közösség (részben mágikus) erejének első számú reprezentánsa volt. Ez a vértanúság igazi értelme: véráldozattal történő föltöltekezés, fölfrissülés, regeneráció.

d. Eretnekégetés, boszorkányüldözés, inkvizíció

Szent Tamás szerint az eretnekség az a fajta hitetlenség, amit azok képviselnek, akik ugyan Krisztus hitén vannak, ám a hit dogmáit elferdítik. Már az Újtestamentum tele van a vallási tanokat másként értelmezőkkel, a „tévtanok hirdetőivel” szembeni kitételekkel. A Timótheusnak írt második levél 2,17, és a Zsidókhoz írt levél 12,15 passzusa szerint a tévtanok megbontják az igazságok szerves egységét. A Jelenések Könyve pedig már névvel is említi az egyik eretnek szektát, a nikolaiták gyülekezetét.

Mind a kereszténységben, mind a kommunizmusban mindig is megvolt a kirekesztésre törekvés a *mainstream*, a „hivatalos” részéről és a különválásra való törekvés a

kisebbség részéről. Ez utóbbiak persze magukat tartották az Igaz Egyháznak, illetve igazi kommunistának (pl. a tanácskommunisták, anarchisták), igazi marxistának vagy akár marxista-leninistának (trockisták), igazi szocialistának, stb. Marx, Engels, Lenin és a kommunizmus más egyházatyái legalább akkora igyekezettel cáfolták az adott eretnekségeket, mint Ireneus, Tertullianus, Epiphánios, vagy Szent Ágoston.

Az eretnekség büntetése nélkül az Egyház nem volna képes híven megőrizni és továbbadni a rábízott krisztusi örömhírt. Jusztinos és Ireneus a „bűn titkának működését” látják az eretnekségben. Mind a kommunisták, mind a keresztények szerint a szakadár nézet büntett az eszme és a közösség ellen. A katolikusok formális eretnekségnek nevezik, ha egy megkeresztelt tudatosan elvet egy dogmát, s ez olyan halálos bűn, ami „égbekiáltó bűnné” is válhat. Az eretnekeket ezért kizárják az Egyházból, majd elítélik és nézeteikért szigorú büntetésben részesülnek. A Párt is kizárta a maga eretnekeit, és a hatóságok kezére adta őket. S ahogyan az elítéltek a középkorban zsoltárokat énekelve, Jézus nevével az ajkukon mentek a máglyára, úgy mentek a kivégzőosztagok elé vagy a bitók alá a kommunizmus hithű eretnekei is, a koncepciók perek áldozatai, a Szovjetuniót, a Pártot, a nemzetközi munkásosztályt éltetve.

Persze az Egyház a tévelygőknek is csak az üdvösségét tartja szem előtt, vagyis a büntetéssel nemcsak a közösséget és az eszmét, hanem magát a bűnöst is szolgálni akarja. (Ennek elvi alapjai Pál fektette le, ld. a Timotheusnak írt első levél 1,19-20, és a második levél 2,17-18 passzusait.) Az eretnek esetenként fölloldozást kap a bűnei alól, és az Egyház visszafogadja kebelére, ha nyilvánosan megtagadja nézeteit. A hivatalos katolikus tanítás szerint az inkvizíciós ítélkezés célja nem a testi fenyítés vagy büntetés volt, mint a világi hatóságok esetében, hanem a megtisztítás, a „nyájba való visszavezetés”. (A máglyahalálnak is tisztítójellegét tulajdonítottak.) A Párt ugyanezt teszi, ha a vétkes nyilvános konfessziót tesz, ún. „önkritikát gyakorol”.

Nagy Konstantin óta az állam is aktívan részt vett a hitviták eldöntésében. Az inkvizíció egyszerre volt egyházi és állami szerv, ahogyan a Cseka (később GPU, majd NKVD), és ennek különböző országbeli megfelelői (így a magyar ÁVH) is egyszerre volt párt és állami hatalom. Az eretneküldözés a gyakorlatban nem annyira hittani viták erőszakos lerendezését jelentette, inkább hatalmi kérdést, aminek a hittan (ideológia) inkább csak ürügyét adta. Konstantin nem volt ellensége például az arianizmusnak, egyáltalán nem is érdekelték teológiai kérdések, hanem politikai okok miatt alkalmazott megtorlást az egyház ellenségeivel vagy bomlasztóival szemben, mivel a birodalom támpilléreként funkcionáló egyháznak egységesnek és szilárdnak kell lennie.

Mindmáig érthetetlen és irracionális borzalomként kezeljük azt a jelenséget, amiről Koestler (is) ír a *Sötétség délben* c. regényében, hogy ti. a sztálini koncepciók perek áldozatai magukra vallottak. Rajk Lászlót is állítólag meggyőzték arról, hogy föl kell vállalnia az áruló szerepét a Párt és a mozgalom érdekében. Ez a legnagyobb áldozat, amit

ember hozhat: nem csak az életét, hanem még a becsületét, a jó hírnevét, azaz az „üdvösségét” is föláldozza az eszme, a küldetés sikeréért. Nos, ennek ősképet, mintáját a gnosztikus Júdás-alakban vélem fölfedezni, melynek fő eleme: Júdás Jézus általi „kiválasztottsága” az áruló nélkülözhetetlen szerepe, mely koncepció már az evangéliumokban is megjelenik. A gnosztikus Júdás a legnagyobb áldozatot hozza Krisztusért, annak küldetéséért, mivel tudatosan magára vállalja a misztérium szempontjából legfontosabb szerepet, a belső ellenségét, és vele az örök kárhozatot.²

e. Tudományellenesség, kultuszok, babona

Ahogy az egyház próbálta elpusztítani a régi pogány kultúrát (mielőtt magába integrálta volna annak elpusztíthatatlan elemeit), úgy próbálta a kommunizmus is a maga apokaliptikus-messianisztikus szemléletének megfelelően eltörölni a múltat, amiért is rombolásának egyik fő célját a hagyományok képezték. A kereszténység is üldözött mindenféle alternatív vagy ősi spirituális megnyilvánulást, tévelygésnek és babonának minősítve azokat. Tette ezt a régi pogányság maradványainak felszámolása végett, másrészt – mintegy előkészítve a talajt az őt ironikus módon szintén babonaságnak minősítő felvilágosodás számára – a józan észre hivatkozva. Ahogy az egykori inkvizítorok is igazi társadalommérnökökként gyakran a józan ész és a társadalom védelme nevében léptek föl minden boszorkányság és/vagy eretnekség ellen, de az esetleg dogmatikailag kifogásolhatatlan, ám a rendszer szempontjából nem kis veszélyeket hordozó misztika különféle spontán (értsd: nem intézményesített) megnyilvánulásai ellen is.

Az államvallássá lett kommunizmus nem csak a „babonát” üldözi, hanem a felfedező, útkereső szellemet is kordában igyekszik tartani. Ahogy a középkorban a tudomány, illetve a tőle elválaszthatatlan filozófia a teológia szolgálóleánya volt, úgy itt a tudomány és a bölcselet ugyancsak a teológia – a marxista ideológia – szolgálóleánya. (Pl. nem volt logika, mint olyan, csak „polgári logika” és „marxista logika”.) Alapelv, hogy nem lehetséges tiszta megismerés, mert a dogmának megfelelően minden kutatás, föltételezés, hipotézis, eljárás, kísérlet, és technológia mögött kizárólag társadalmi és osztálytartalmak lappanganak, mint egyfajta démonok.

A „dialektikus materializmus” mindent megoldó, mindent megmagyarázó, cáfolhatatlan dogmaként funkcionált, ráadásul a klerikalizmus szellemében a tudományos igazságokat gyakran a mindenható és tévedhetetlen Párt döntötte el. Párthatározatok (zsinatok) mondták ki, hogy a világegyetemnek végtelennek kell lennie, vagy hogy a freudizmus régen megcáfolt burzsoá áltudomány. Érdemi vita nem volt, tiltás annál több: lehe-

² Ld. Rodolphe Kasser, Marvin Meyer, Gregor Wurst Ezzel némileg egybecseng Martin Scorsese híres, nagy port felvert alkotása, a Kazantzakis regényből készült Krisztus utolsó megkísértése.

tett olvasni a „polgári és reakciós” gondolkodók megsemmisítő kritikáit, de magukat az inkriminált műveket nem, illetve csak a végső, bomlási szakaszban, akkor is szelektálva. A cenzúra értelme az volt, mint a kereszténységben: nehogy a lelkek megfertőződjenek, hiszen az eltérés az igaz hittől a kárhozatba visz. Vagyis a marxista-leninista filozófia a gyakorlatban szintiszta teológia volt. Az elméleti-ideológiai viták apró részletek elemzéseiben, illetve szöveg- és fogalommagyarázatokban merültek ki, s ennek révén hasonlóképp kifejlődött egy cizellált skolasztikus nyelvezet és módszertan, mint a katolicizmuson belül a középkorban. (Ha valaki igazi skolasztikust akar olvasni, olvasson Lukács Györgyöt, ő volt a marxizmus Aquinói Szent Tamása.)

A gondolkodást éppúgy alárendelték az ideológiának, mint az élet más szegmenseit. A kanonizált klasszikusok szentekként, egyházatyákként funkcionáltak, könyveik pedig szentiratokként, amihez ugyanolyan hosszadalmas kommentárirodalom és exegetika társult, mint a szent szövegekhez. Az eretnek szekták hasonló könyvei – azaz a nem marxista-leninista klasszikusok –, pedig körülbelül ugyanazt a helyet foglalták el és ugyanazt a megítélést kapták, mint az apokrif iratok az újtestamentumi szövegek kanonizálása után.

A mindenható és tévedhetetlen Párt felügyelte a művészetet is. A szocreál metodika az ikonfestészet szabályainak megfelelően működött: típusokkal dolgozott, eleve megadott témák megadott módon történő ábrázolását írta elő. S akárcsak a tudomány esetében, itt is párthatározatok foglalkoztak a művészet helyes irányvonalával, sőt hamisítatlan bizánci módon direktívák születtek a művészek témáit, ábrázolási módját és a művek színvonalát előíranyozandó.

A radikálisabb, forradalmi kommunista irányzatok éppúgy, mint a kereszténység khiliasztikus-millennarista szektái, vagy a képrombolók, nem felügyelni, kontrollálni, fölhasználni vagy akár átalakítani akarják a tudományt és a művészetet, hanem elpusztítani, mondván: azok az osztálytársadalmak termékei, ugyanolyan elidegenedett tevékenység, mint a bér munka, s a művészek a tőke uralma alatt álló eltévelyedett, kárhozatra ítélt bűnösök.

A létezett szocializmus üldözte a hagyományos vallást és a babonát, miközben maga is mindenféle babonás kultuszokat hozott létre (illetve támasztott fel új köntösben), kezdve Marx-Engels-Lenin szentháromságától és a vörös csillag szent jelképként való tiszteletétől (a kereszt és a félhold analógiája) a május elsejei fölvonulásokig, melyek ekkor már nem a régi munkásmozgalmi hagyományt, sokkal inkább az egyházi körmeneteket és ünnepeket idézték. A vezetőkről még életükben várost, utcát, teret, intézményeket neveztek el és szobrokat állítottak nekik, a balzsamozási kísérletekről nem is szólva. A Lenin mauzóleumához való zárandoklat a régi szentek földi maradványaihoz való keresztény zárandoklatok megfelelője. S minél inkább haladunk Kelet felé, annál látványosabb és bizarrabb példáit találjuk ezeknek a kultuszoknak. Egyes kínai falvakban

például teát főztek Mao vörös könyvecskéjéből, vagy a fej alá tették, hogy segítsen a betegségek gyógyításában, amikor pedig a kulturális forradalom idején a „bűnösöket” nyakukban táblákkal ünnepélyes menetekben hurcolták végig az utcákon, alig különbözik a spanyol inkvizíció hasonló rítusaitól, amikor az eretnekeket megbélyegző csúcsos süvegben hurcolták körül, s amely szokás csak a napóleoni invázióval szűnt meg.

Mindezek alapján újraértelmeződik a kommunizmus vallásellenessége. Szó nincs a vallás meghaladásáról avagy megcáfolásáról, sokkal inkább a vallási monopolhelyzet megszerzéséről, a többi vallás kiiktatásáról – mint az erőszakos keresztény térítések idején, amikor a hittérítők kiirtották a régi pogány isteneket és lerombolták azok szentélyeit.

f. Új szentély a régi romjain

A kereszténység győzelmének egyik igen látványos szimbóluma volt, amikor a keresztény templomot régi pogány templom helyére, sőt, gyakorta annak le se rombolt elemeire, maradványaira építik – ami igen gyakori eljárás volt. Végző soron a bolsevikok is ezt tették, amikor az éppen nem lerombolt templomokat művelődési házakká vagy sportlétesítményekké építették át. De az új vallás beköltözött a szellemi építményekbe is, amikor beolvasztotta a régi üldözött pogány vallás számos elemét. Így lettek a régi pogány ünnepekből keresztény ünnepek (Húsvét, Karácsony, Újév), a régi pogány szokásokból és rituálékból keresztény szokások és rituálék, a régi pogány istenségekből addig ismeretlen keresztény szentek, aminek az ára a kereszténység egyfajta burkolt elpogányosodása volt.

A kommunizmus ugyanígy járt, amikor összetalálkozott az adott ország lokális kultúrájával. Amit államszocializmusként ismertünk, az a kommunizmus friss, globális hódító eszméje és a kiirthatatlan lokális kultúra sajátos szimbiózisa volt. A lenini-sztálini kommunizmus látszatra tudatosan, fölülről alakította a gazdaságot és a társadalmat, valójában annak leple alatt az ősi kultúra regenerálódott.³ Afrikában, Ázsiában és Kelet-Európában a régi kultúra tovább élt a nyugati, modern forradalmi eszme keretei között is. Az ázsiai, afrikai, kelet-európai „kis tradíciók” – hogy Robert Redfield terminusát használjuk – mindenhol benyelték ezt a Nyugatról jött üdvtant, ahogyan korábban a kereszténységet, a buddhizmust vagy egyéb „nagy tradíciót” is mindenhol magukhoz idomítottak a szívós, kiirthatatlan helyi „kis tradíciók” (Redfield 1956). Ami egyébként érthető

³ Buharajev hasonló következtetésre jut: „Az orosz történelem erősebbnek bizonyult a bolsevikok mesterkedéseinél. A »proletár internacionalizmus« színeiben egy sajátos formában feltámadt tulajdonképpen az egész orosz nagyhatalmiság. (...) Ha a forradalom utáni fejlődés valóban egy »plebejus forradalom« eredménye volt ugyanis, mi magyarázza akkor, hogy nem egy plebejusodás, hanem - fentről lefelé haladva - egy határozott »elparasztiasodás« ment végbe az egész társadalomban?» (Buharajev 1998: 45) Mindennek részint a kulturális evolúció, részint a redfieldi „kis tradíció” vs. „nagy tradíció” elméletének tükrében remek összefoglalását és elemzését adja (Mund 2002)

folyamat, mivel a jelenség alapja a *kognitív beágyazottság*. Az emberek a megszokotthoz ragaszkodnak, így, mikor egy új *tartalom* akar megjelenni, az egy már megszokott *formát* választ magának. Minden hódító új eszme csak úgy lehet sikeres, ha hordozóként régi formákat használ. Ez az ára a túlélésnek és a további terjeszkedésnek.

A sztálini Oroszország sok szempontból – a forradalmi intermezzo után – a cári feudális (bizonyos szempontból prefeudális) prekapitalista rendszer regenerálódása volt. A kolhozosítás az ősi paraszti földközösség, az obscsina újraélesztése, pontosabban ideológiai köntösbe öltöztetett megmentése attól a Nyugatról jött kapitalista fejlődési mintától, ami a századfordulóra Oroszországot is elérte, ennek hatására bomlott meg ez a részben az ázsiai termelési mód körébe sorolható orosz tradicionális földközösség, és alakult ki egy módosabb agrárkapitalista, paraszti vállalkozó réteg. Ezt a fejlődést akasztotta meg a forradalom, illetve a hadikommunizmus, ami nem működött, amiért is Lenin meghirdette a NEP-et, amit a „balosok” rekapitalizálódásként értékelték. Ennek vetett véget a sztálinizmus az erőszakos kolhozosítással, ami végső soron visszatérés volt a kezdetek kezdetéhez, az obscsinához.

Sztálin, a „népek atyja” is inkább volt cár atyuska, mintsem a proletariátus élcsapatának vezére. Később Romániában a Ceausescu rezsim a régi vajdák, sőt a fanarióta uralkodó reneszánsza volt. Egy átlagos szocialista faluban az emberek úgy voltak párttagok, ahogyan korábban templomba jártak. A keleti típusú szocializmus egyik élő múzeuma Észak-Korea, ami sokkal inkább közösségi tulajdonon alapuló szakrális istenkirályság, mintsem a Marx által megálmodott fejlett szocialista társadalom. A keleti típusú szocializmus/kommunizmus valójában marxista köntösbe öltöztetett *ázsiai termelési mód*. Mao Kínája a puritán, könyvégető és a mandarin kultúrát pusztító, a társadalmat és gazdaságot a paraszti kommunákra alapozó taoista császárok Mennyei Birodalmának föltámasztása. A rendszer legitimitását erősítette az a tisztelet és kultusz, amit a tekintélyelv sok évszázados hagyományaira is építve Sztálin, Mao vagy Kim Ir Szen körül kialakítottak. Az egyszerű halandó számára ugyanolyan fölfoghatatlan távolságban és vallási áhítattól övezve helyezkedett el, mint egykor a császár vagy király, így a kommunista propagandának könnyű dolga volt, hogy az „Ég fia” vagy az „Élő isten” körül évezredek alatt kialakult tiszteletet a tudományos-baloldali nyugati frazeológia ellenére is átvigyék a Vezérre. Az afrikai „szocializmusokban” pedig régi törzsi küzdelmek folytatódtak tovább az „osztályharc” címszó alatt. A Szovjetunió és a többi szocialista ország által támogatott helyi felszabadítási mozgalmak már a kezdet kezdetétől a helyi törzsi viszonyokat vették alapul, és erre épültek azután azok a kísérletek, melyekben az ősi föld- és vagyonközösségek eszméje tér vissza szocializmusként. Ez volt az ún. „törzsi szocializmus”. Persze a bolsevizmus/államszocializmus nem egyedülálló ebben. Már a forradalmi Franciaországban, amikor betiltották a Jézus Szíve körmeneteket, a nép Marat-szíve körmeneteket tartott. Hogy az Ész Istennőjéről (micsoda fogalmi ellentmondás!) már ne is beszéljünk.

g. Erőszakos térítés, kereszteshadjárat, imperializmus

A kereszténység és a kommunizmus egyaránt térítő vallás, nevezzék a térítést agitációnak, vagy nagyobb méretekben (ti. hódító háborúk formájában) testvéri-baráti-elvtársi segítségnyújtásnak. Az egyetemességből ugyanis automatikusan következik az erőszakos uniformizáció, a különbségek figyelembe nem vétele, sőt azok mesterséges fölszámolása a „megtérítendő” akarata ellenére.

Ez a missziós tevékenység párosult a kereszténységet, illetve a kommunizmust államvallássá tevő gyarmatosító birodalmak hatalmi-politikai érdekeivel. Az internacionalizmus a standard megfogalmazás szerint a „népek szabadságának és egyenlőségének”, valamint „együttműködésének és barátságának”, sőt „önkéntes egyesülésének” az eszméje, mellyel természetesen együtt járt a küzdelem a nacionalizmus, a „nemzeti bezárkózás”, az „elkülönülés” ellen. Az internacionalizmus remek ideológiai alapját szolgáltatta a szocialista/kommunista birodalmak expanzív politikájának, más országok bekebelezésének. Ebből a szemszögből alig van különbség a Szovjetunió „internationalista baráti segítségnyújtása” és a régi kereszties háborúk között. Jellemző módon mindkettő „felszabadításként” jelent meg a propagandában.

A „felszabadítandók” mindenkor ismérve, hogy „elmaradottak”, vagyis „vadak”. Ez a klasszikus, burzsoá gyarmatosító ideológiának is az egyik fundamentuma: a „vadakat”, ha fegyverrel is, de civilizálni kell, természetesen saját – és az ezzel mindenkor összekapcsolt egyetemes emberi fejlődés – érdekében. (Egyébként ez az elem dominált Irak kapcsán is az amerikai háborús ideológiában.) A burzsoá gyarmatosítók érvrendszere a régi konkvisztádor-ideológia felvilágosodás utáni és általi finomított változata, csak a vadak lelki üdve és az ige terjedése helyébe a „fejlődés”, ill. a „civilizáció” fogalmi kerültek, majd ez utóbbi sablont átvették a „létezett szocializmus” birodalmai is. (Például a kínai propaganda ugyanazokra a toposzokra épített (ill. épít ma is), amiket még a századelőn a Tibetbe benyomuló angolok kreáltak önigazolásuként. Mao az „elmaradott tibeti népnek” nem csupán „visszaadta szabadságát”, hanem a „fejlődés, a haladás útjára” is vezette őket.)

Ha a felszabadítandók – vagy megtérítendő – nem akarják elfogadni szabadítóik „önzetlen baráti segítségét”, akkor a sajnálatra és segítségre szoruló „vadak” hirtelenjében démoni lényekké válnak. Szellemi elmaradottságukat nem csak az mutatja, hogy elutasítják az üdvükre tett javaslatokat: a kereszténységet, a Bibliát, a civilizációt, a szocializmust (vagy épp a szabadpiaci demokráciát a trockistákból lett neokonok ideológiája szerint). A vadaknak nincsenek erkölcsük, szokásaik barbárok: bálványimádás, emberáldozat, kannibalizmus, skalpolás, fehér nők megerőszakolása, kínzócölöp, csador, csonkítás, babonaság, feudális elmaradottság, stb. Mindez megkönnyíti, sőt kívánatossá teszi a velük szembeni erőszakos föllépést, először a konkvisztádorok hadjárait, majd a rab-

szolgavadász- és katonai büntetőexpedíciókat, aztán a nagy testvér „baráti internacionalista segítségnyújtását”.

e. A hanyatlás szimptómái: elvilágiasodás versus szektás bezárkózás

Akárcsak a kereszténységet, a kommunizmust is utolérte a mindenkori államvallások sorsa, a kiüresedés, a formalizálódás. Ez az a fázis, amikor még működik a gépezet, elvégzik a szertartásokat, mindennap hallatszanak a jelszavak, de már senki nem hisz bennük, még azok sem (sőt azok a legkevésbé), akik az egészet működtetik.

Ami az egyház esetében az elvilágiasodás, az a létezett szocializmus esetében a kommunista elvek részleges, majd teljes feladása. Az anyagi javak harácsolása és a hatalomhoz való ragaszkodás azonban mindkét esetben szinte ugyanazt a képet mutatja: a vagyonos papok és az egyre nyíltabban kapitalistává lett „kommunisták” képét. Ami a kereszténységben a reformteológia, az itt a reformszocializmus. Ahogyan számos keresztény teológus haladván a korral elfogadja az evolúciót és közeledik a tudományhoz, sőt megtagadja a legalapvetőbb dogmákat (például Jézus isten voltát, vagy a testi feltámadást), úgy közelednek ugyancsak a korral haladva a „kommunisták” a piachoz és a liberalizmushoz.

Ezzel szemben a szektákban még van élet, van erő, van hit. Azonban amikor egy nagy világhódító eszme már csak szektáriánus formában él tovább, az a véget jelenti. A válság, a hanyatlás egyik ismérve a szétagrozódás, a fölgyorsult és kontroll nélküli szektásodás, amikor is már csak kicsiny, folyamatosan osztódó irányzatokat észlelni, amelyek – minden őszinte hitbuzgalom ellenére – semmiféle hatást nem gyakorolnak a tágabb környezetükre. Sem a politikára, sem a társadalomra, sem a kultúrára.

A mai „szélsőbalos” irányzatok már régóta semmi újjal nem szolgálnak. Nincsenek új gondolkodóik, új alkotásaik, és képtelenek nemhogy az adaptációra, de még az új viszonyok, a különböző jelenkori társadalmi-kulturális változások fölismerésére is. Szentirataikat recitálják, amikor a régi munkásmozgalmi irodalmat idézgetik úton-útfélen. Ráadásul ezeket a szövegeket elsősorban nyelvezetük, elavult, korszerűtlen terminológiájuk miatt egyre kevesebben értik, ahogyan nem érteni az ószlávot vagy az egyházi latint se. Ezek a csoportok azoknak a történeti koroknak a maradványai („rezervátumai”, ill. „skanzenek”), ahonnan származnak, s amelynek gondolkodását, eszméit, és nyelvezetét anakronisztikus módon úgy őrzik, mint bármely régi egyház a maga liturgiáját és hagyományait. Elképzeléseikkel és szóhasználatukkal a huszadik század első felében ragadtak, vagy még régebbi időkben. Minden ilyen irányzat voltaképpen egy fejlődési vonal, elágazás maradványa, mint az élővilágban kövületként megmaradt régi egzotikus fajok, vagy miként a kereszténységen belül a különféle keleti kisegyházak, vagy az olyan szekták, mint a kvékerek vagy az amishok. Az igazhitűek – a vallás radikálisai – persze mindig kivonultak a világból, és várták a világvéget, a közelgő utolsó ítéletet, az Isten orszá-

gát. Ezt teszik ma is a különféle kommunista szekták: várják a megváltó világforradalmat.

A periférikus lét kompenzációjaként itt még erősebb a kiválasztottság tudata, mint az államegyházaknál/állampártoknál, ami automatikusan eredményezi a „jobb a pogány, mint az eretnek” elvének szélsőségeig való érvényesítését. Minél inkább hasonló hozzájuk valaki, annál veszedelmesebb. A szimptómák pontosan ugyanazok, mint az egymást lesátározó millenarista keresztény szektáknál. „Az anti-globalizációs mozgalom alapjait olyan csoportok, szervezetek alkotják, amelyek minden erejüket a reakció fegyvertárából merítették. A ‚konzervatív szocializmus’ ósdi hagyományait visszaböfögő számtalan polgári szerveződés és a bér munkát teljes erőből védelmező baloldal nemcsak a mozgalom stratégiai szempontjait határozzák meg, hanem abszolút létszámbeli fölényben vannak. Ez – a számtalan környezetvédő szervezet, NGO, politikai párt, pacifista és humanista egyesület, parasztliga, egyházi szervezet, jogvédő kör, szakszervezet, feminista klub, leninista, trockista banda stb. – képezi a mozgalom arcvonalát. Mondanunk sem kell, hogy ezek egytől-egyig a rendet hivatottak fenntartani és az osztálytársadalom alapjait védelmezik. Egymástól látszólag eltérő karakterükkel, programjukkal egy eszményien demokratikus szeparációt hoznak létre maguk között, amely megfelelő alapot biztosít az áldemonstrációkhoz, a proletárok kifárasztásához. Ez a tőke reakciója saját elkerülhetetlen válságaira, mely által az ellentmondásait úgy tüntetheti fel, mintha azok nem tartoznának a mindennapos működéséhez.” – írja egy anarcho-kommunista röpirat.⁴ A szöveg híven tükrözi a vallási türelmetlenséggel mindig együtt járó paranoiát is: minden mögött ellenség lapul. Az egymást lesátározó, leantikrisztusozó keresztény/keresztyén gyülekezetek nagyon hasonló szövegeinek idézésétől ezúton eltekintenék.

A zsidó-keresztény gondolkodás fundamentumai

A következőkben a probléma egy mélyebb, kvázi „teológiai-lélektani” szféráját vesszük szemügyre, s ennek keretében a két nagy eszmerendszer azon közös alapelemeiről lesz szó, melyekből a főnti jellemvonások és események logikusan következnek. Véleményem szerint ugyanis a kommunizmus és a kereszténység főntebb taglalt jellegbeli és történeti („sorsbeli”) hasonlóságainak többsége nem (vagy nem csak) külső tényezők, gazdasági problémák, összeesküvések, emberi hiányosságok, vagy hibák, tévedések következményei, hanem jórészt a két nagy üdvtan közös alapjaiból, közös hittani fundamentumaiból következnek. Ezek bizonyos gondolkodásmódot, attitűdöt, viselkedési min-

⁴ Az „anti-globalizációs” mozgalom kritikája. <http://geocities.com/kujsag/antiglob.html>

tákat generálnak, amelyek aztán hasonló történelmi szituációkat, társadalmi és kulturális jelenségeket produkálnak. Ha szabad biológiai metaforát használni, úgy is fogalmazhatnánk, hogy míg az előző nagy fejezetben a kommunizmus és a kereszténység „fenotípusos” sajátosságairól volt szó, addig ebben a fejezetben a „genotípust” kutatjuk.

a. Transzcendens versus bálványimádás

Az ősi többistenhitben az ember és istenség viszonyára a reciprocitás, a *do ut des*, vagyis az „adok, hogy adj” elve volt a jellemző. Ez a „kölcsonös üzleti viszony” számos archaikus vallás jellemzője, a jelenség sok helyen föllelhető, a védikus kor Indiájától az ókori Közel-Keleten át a germán törzsekig. Mit jelentett ez? Az ember áldozataival táplálja, kvázi eltartja az istenséget, az pedig viszonzásul mágikus erejével segíti őt. Segíti a csatában, segít, hogy egészséges utódok szülessenek, segít elkerülni a bajokat, segít a gyógyításban, elősegíti a jó termést, illetve általában a gyarapodást. Vagyis az isteneknek nyújtott áldozati adomány voltaképpen befektetés, ami megtérül, s ezt a szemléletet az emlékek nem is nagyon rejtik véka alá. Ha pedig a segítség elmaradt, vagy az isten erőtlennek bizonyult, még számonkérés is történhetett, akár a „szerződést” is fölbonthaták. II. Ramszesz a hettitákkal szembeni vesztés kádesi csata után egy himnuszban udvarias, burkolt formában, ám mégis egyértelmű szemrehányást tesz Ámonnak, a főistennek, hogy nem azért adott neki annyi áldozatot, nem azért építtetett neki templomokat, hogy cserbenhagyja őt.⁵ (Egyes mágikus szövegekben viszont durván fenyegetik az isteneket.)

Ez a szemlélet tűnik el a „zsidó vallások”: a judaizmus, a kereszténység és az iszlám térhódításával. Az egyetlen, transzcendens Istennek már nem elég, ha áldoz az ember, illetve elvégzi a szertartást, benne hinni kell, azaz átadni neki mindent, a hívő egész lényét. A régi immanens istenek láthatóak voltak, ott voltak mindenben: égitestekben, fűben, fában, kövekben, állatokban, természeti és társadalmi jelenségekben, sőt gyakran emberalakban látogatták meg a kiválasztottakat álmukban, és persze személyesen ők jelentek meg képeikben, szobraikban is. Bennük nem kellett hinni, mivel a létük meg sem kérdőjeleződött, hiszen naponta találkozott velük mindenki, nekik javakat kellett adni. Pl. az északi germán *godlauss*: „istentelen” kifejezés nem azt fedte, hogy az illető nem hisz az istenekben – e fölvetés eleve nonszensz egy archaikus kultúrában –, hanem hogy nem mutat be nekik áldozatot. (Ljungberg 1938) A transzcendens, azaz érzékeken túli Istent azonban se látni, se hallani, se ízlelni, se szagolni, se tapintani nem lehet. Túl távoli és magasztos ő ahhoz, hogy bármely jelenséggel vagy tárggyal azonosítani lehessen.

⁵ A kérdéskörrel talán a legmélyebb, legalaposabb elemzés (Egyiptomra vonatkoztatva, de általánosabb tanulságokkal Jan Assmann: *Ägypten - Theologie und Frömmigkeit* c. munkája (Assmann 1984)).

sen. Ezért csakis a *hit* révén juthatunk el hozzá, esetleg gondolkodással, következtetéssel – ez a lényege a teológiának –, bár ez utóbbi önmagában kevés, ehhez is hit kell. (Ugyanakkor paradox, de a transzcendens volt az egyik nélkülözhetetlen előfeltétele a modern tudományos gondolkodás kialakulásának is, az absztrakt gondolkodás ebből eredő fejlődése miatt. Hiszen az immanens tárgyas, konkrét, naturális, a transzcendens ellenben elvont.)

Mindesetre ez a lényege Isten ábrázolhatatlanságának (amit persze az „elpogányosodott és elvilágiasodott” nagy egyházak megszegtek), de ez húzódik amögött az elképzelés mögött is, miszerint vigyázni kell az Istennel kapcsolatos víziókkal, az könnyen lehet, hogy rejtett pogányság és a Sátán trükkje. (A kolostori misztika kézikönyvei és az inkvizítorok egyik kedvelt témája ez.)

Az utópistáknál még részletesen kidolgozott jövőképekkel, a jövő szinte teljes be-
szabályozásával találjuk szembe magunkat. (Épp ez az utópista irányzatok egyik legfőbb jellemvonása, ld. Campanella, Cabet, Owen, Saint Just, stb. részletes leírásait a tökéletes társadalomról.) Ők ebből a szemszögből az Isten Országának evilági megvalósulásáról fantáziáló antifeudális eretnekmozgalmak *közvetlen* örökösei. A későbbi „fejlettebb” kommunista hitrendszerekben, mint a marxizmus vagy az anarchizmus, lényegében Isten hiányában az Eszme, a jövőbeli osztálynélküli társadalom fogalma képviseli a transzcendenst, s ily módon arról semmiféle konkrét naturális elképzelések nem lehettek. Ahogyan a „hivatalos” kereszténységben az Isten Országáról való spekulációk eretnek-ségnek minősültek, úgy minősülnek itt is eretnekségnek a kommunista jövőről való fan-
táziák.

Ezt a szigorú szemléletet persze nehéz volt megtartani, s inkább csak a radikális baloldal némely irányzatai (pl. az anarcho-kommunisták) őrizték meg úgy-ahogy a fantázia tilalmát. A bolsevik kommunizmus minél inkább államvallássá vált, annál több idegen, az eredeti tanokkal ellentétes elemet integrált rendszerébe. Ahogyan a nagy keresztény egyházak fölszívták a „pogány”, ill. a „világi” elemeket, s ennek részeként gyakran estek a bálványimádás (a transzcendenstől való eltávolodás) bűnébe – lényegében az ikonok és egyházi vezetők imádása erről szól –, ugyanúgy az államszocializmus is megenged mindenféle utópiákat. Persze még ebben az „elpogányosodott” államszocializmusban se nagyon szerették azokat, akik a jövőbeli kommunista emberről és társadalomról *komolyan* elmélkedtek, ahogyan az inkvizíció is lecsapott minden gyanús látomásra. Így az utópiák a Párt „egyházi engedélyével”, megtűrten, kvázi „népi vallásossággként” jelentek meg (mint régen a szentek kultusza vagy az ikonok imádata), jobbra ismeretterjesztő cikkek konklúzióiként (pl. a szovjet tudományos-technikai haladásról és annak jövőjéről) vagy a szocialista science-fiction műfaján belül. (Ld. többek között Stanislaw Lem és Jefremov korai regényeit.)

Mindehhez fontos adalék, hogy a transzcendens egyetlen igaz Isten megszületése részben egy történeti-politikai szituációnak köszönhető. A régi sivatagi zsidók Jahvéja, a „szövetség Istene” még jellegzetes törzsi istenség volt, aki nagy népet, szép országot, anyagi gyarapodást és boldogulást ígért választottainak – miként bármely más akkori nép saját istene a *do ut des* szellemében. Ehelyett a zsidóknak rövid időszakok kivételével jobbra a szenvedés jutott: háborús vereségek, területek elvesztése, megtizedelés, a szentélyek lerombolása, majd deportálás Mezopotámiába. Amiért is a nép hite megingott Jahvéban, és idegen istenekkel („bálványokkal”) „paráználkodott”. A bomlás megállítása végett a próféták (Ézsaiás, Jeremiás, Ezékiel stb.) a folyamattal szembe menekültek, s elkerülendő a zsidóság repaganizációját és ezzel kulturális halálát, azt hirdették, hogy a zsidó nép szenvedéseinek, a Jahvéval kötött szövetségi ígéretek be nem teljesülésének oka nem Isten szavahihetetlenségében vagy erőtlenségében keresendő, hanem a zsidók bűneiben. (Vö. ezt azzal az ismert elvvel, miszerint nem a kommunizmus/szocializmus eszmájében van a hiba, hanem az emberekben, akik rosszul próbálják azt megvalósítani. Vagyis nem az Eszmével van a baj, hanem a gyakorlattal, ill. a „népet kell leváltani”).

A régi oltalmazó és segítő törzsi istenségből így lett féltékeny, büntető Isten, aki azért bünteti népét, mert kiválasztotta azt magának. Másrészt kérdőre nem vonható, ezért irracionálisnak látszó, emberi elmével föl nem fogható, vagyis abszolút létező, aki majd csak a büntetés leteltével, a történelem végén könyörül meg népén. Ebből viszont egyenesen következett, hogy egy ilyen istenség már nem csak a zsidóságnak, hanem más népeknek is az istene, hiszen ha a történelem irányítója, úgy hatásköre az egész világra ki kell, hogy terjedjen. Végző soron innen ered a mindenre kiterjedő mivolt, az *egyetemesség igénye*, ami az internacionalizmusban is megnyilvánul. De ugyanebből következett az is, hogy a *szenvedés* Isten tévedhetetlenségének és ezzel összefüggésben a kiválasztottságnak a jele, ergo: szenvedni kell.

b. Messianizmus

A kommunizmus a zsidó-keresztény monoteizmus *messianisztikus szemléletét*, azaz a világ jó útra térésének, megváltásának a hitét is örökölte. Ez is logikusan következik a transzcendens Isten képzetéből: A láthatatlan és önmagában megismerhetetlen Teremtő csak a jelei révén mutatkozik meg, s az egyik legfontosabb jel a történelem. A történelem, mint jel kifejezi, hogy az elvont és ábrázolhatatlan, nem távolodott el a világtól, hanem gondviselőként kormányozza azt.

A zsidó és keresztény messianizmus azonban lényeges különbségeket hordoz magában. „A zsidó gondolkodás, minden formájában és alakjában ragaszkodott egy olyan megváltás-fogalomhoz, amely azt a nyilvánosság előtt, a történelem színterén és a közösség közegében zajló folyamatnak fogta fel, röviden olyasminek, ami döntően a láthatóság birodalmában megy végbe, s ilyen látható megjelenés nélkül el sem

fogadható. Ezzel szemben a kereszténységben az a felfogás az uralkodó, amely szerint a megváltás a szellem szintjén, a láthatatlanság birodalmában, a lélekben, az egyén világában zajló folyamat...”- írja Gerson Scholem (Scholem 1995: 83). Világos, hogy az őskeresztény, majd a későbbi, „antifeudális” eretnek szekták inkább a messianizmus „zsidó változatát” képviselik. Szerintük is ezt a világot kell megváltani, és a megváltás csakis kollektív lehet, annak mindenki részese, és ami legalább ennyire fontos: Isten Országá *egy nemzedéken belül* megvalósul.

A kommunizmus – főként annak államszocializmus előtti, vagy attól eltérő irányzatai – ugyancsak ennek a judaista-őskeresztény-eretnek messianizmusnak az örökösei, mivel itt is ennek a világnak és az egész emberiségnek kell átalakulnia az azonnali világforradalom révén. Az államszocializmus messianizmusa viszont már inkább „keresztény-katolikus”, minthogy a megváltás világforradalom helyett imperializmusként jelent meg.

Nem véletlen, hogy a tradicionális közösségeikből kiszakadó, ám még nem teljesen asszimilálódott zsidók tömegesen találták meg maguknak a baloldali világmegváltást, és leginkább ott, ahol a zsidó vallásosság – ezen belül is a messianizmus – a legerősebb volt: Kelet-Európában. A kommunizmus egyház- és keresztényellenessége, valamint internacionalizmusa pedig még inkább megkönnyítette számukra ezt a választást. S bár ez a választás többségében inkább ösztönösen történt, a zsidó öntudat és a szocializmus (ill. kommunizmus) némely baloldali értelmiségi gondolkodásában, illetve életművében nyílt, tudatos formában is összefonódik, például Walter Benjammál.⁶

A messianizmus természetes következménye a világ totalitárius fölfogása, pontosabban a *kollektivizmus* és az *aktivizmus*. Senki nem húzhatja ki magát a közösből, nem lehet kivonulni, mindenkit aktivizálni kell. A szellem embereinek nincs elvonulás, magányos elmélyülés, szabad gondolkodás, tiszta megismerés. Mindennek a közösséget és a haladást kell szolgálnia. Nem véletlen, hogy a baloldali teoretikusok mindenkor utálták a filozófusokat vagy a l’art pour l’art művészetet. A filozófusnak nem megismernie, a művésznek pedig nem ábrázolnia, hanem megváltoztatnia (megváltania) kell a világot.

A messianizmusból automatikusan következik a *kiválasztottság* tudata. Bár a judaizmus szerint az összes nép megváltást nyer, ennek letéteményese mégis egyetlen nép, a zsidó, minthogy ő kapta a Tórát, ő hordozza Isten kinyilatkoztatását. Később a kiválasztottságot a keresztények is magukra vonatkoztatták. A kiválasztottság egyik jege az alávetettség, a súlyos igazságtalanságok elszenvedése, a példátlan szenvedés, amiből egyenesen következik a *vértanúság* és vele a mártírkultusz. Nem véletlenül tértek meg tömegesen a szegények és a rabszolgák kereszténynek, vigasztalástelve a nemso-

⁶ Walter Benjamin kapcsán a kommunizmus zsidó messianisztikus elemeiről és a kelet-európai zsidóságon belüli baloldaliságról ld. Tordai Zádor erről írt remek esszéjét (Tordai 1984)

kára elérkező Isten országának hitében és saját kiválasztottságukban, hogy ti. ennek a birodalomnak ők az örökösei és nem az elnyomók.

Lényegében ennek kell történnie a kommunizmus választott népével, a proletariátussal is. „A proletariátus a múlt minden kizsákmányolt osztályának örököse, mert életkörülményeiben a múlt minden kizsákmányolt osztályának embertelen létfeltételei súlyosbodnak a végletekig, és mert benne összponosul a korábbi kizsákmányolt osztályok küzdelmeinek minden oka. Ugyanakkor a proletariátus különbözik ezektől a múltbeli elnyomott osztályoktól, mert a korábbi kizsákmányolt osztályoknak nem volt saját társadalmi programjuk, és harcaik az anyagi valóság miatt képtelenek voltak meghaladni az olyan, egyszerű reagálások szintjét, melyek történelmietlen és utópikus módon csak a régi, elvesztett közösség visszaállítására törekedhettek. (...) Csak egy társadalmi osztály – a proletariátus – testesíti meg létezésénél fogva ennek a harcnak a programját és megvalósulását, a kommunista forradalmat.”⁷

A kiválasztottak csoportja ugyanakkor *kettős*, s miként az emberiség is kiválasztottakra és nem kiválasztottakra válik ketté, úgy az előbbieknél is megvannak a maguk belső, „még inkább kiválasztottjai”: a zsidóknak a prófétáik és rabbijaik, a keresztényeknek a papjaik, a proletariátusnak pedig az élcsapata. Ők a közösség egyedüli hiteles képviselői, a tantételek őrzői, papjai, minélfogva ők lesznek a közösség érdekében, ám *ahelyett* cselekvők. Ebből pedig automatikusan adódik a szentség és a sérthetetlenség: bárki, aki a papság bármely tagját támadja, ezáltal az egész közösséget (egyházat, népet), sőt az egész rendszert támadja.

c. Apokaliptikus látásmód, dualista szemlélet

A dualista felfogás a monoteisztikus tendenciákat képviselő zoroaszterianus vallással született meg Iránban. De innen származik több elképzelés is, amelyek később a judaizmusban, s ennek nyomán a kereszténységben és az iszlámban fontos szerepet kapnak. Zarathustra szerint ez a világ a két ősi kozmikus princípium, a Jó és a Rossz szüntelen küzdelmének a színtere. A Jó megtestesítője a már transzcendens vonásokkal is bíró Ahura Mazda, a Rossz pedig Ahriman. Az általa trónfosztott ősi árja istenek természetesen Ahriman démonjai, akik az embereket a Rossz irányába térítik. A világ nagy ciklusokra oszlik, és – szemben a korábbi cirkuláris-idő felfogással – kozmikus tűzhalállal ér véget. Ahura Mazda hívei azonban megmenekülnek, és új teremtésben részesülnek.

⁷ Internacionalista Kommunista Csoport: Programorientációs tézisek.
http://www.tarfor.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=114:internacionalista-kommunista-csoport-programorientek&catid=31:politika&Itemid=53. A szöveget ideáltipikus volta miatt választottam.

Ám amíg ez nem következik, addig a halottak lelkei közül a jók a Paradicsomba kerülnek, a rosszak pedig a pokolba.

Nem véletlen, hogy ahol a dualizmus az adott eszmerendszer középpontjába került, megjelentek a kommunisztikus tanok is, jó példái ennek az esszénusok. De Iránban is fellép a Szasszanida korban Mazdak próféta, aki hamar népszerű lett a nép körében az egyenlőségről vallott prédikációival. Tanítása zoroaszteriánus alapokon nyugodott: a vagyonosok a világ emberei, s a világ a rossz színhelye. Ezt vallották később a keresztény gnosztikusok is.

Miként a judaizmus és a kereszténység, a kommunizmus is dualista, alaptétele neki is a Jó és Rossz lineáris időben végbemenő, véges, a Jó győzelmével véget érő küzdelme. Ahriman, vagy a Sátán itt a Tőke. Ennek szerves része a *jelenkor kivételes jellege, az idők végének közelsége*. A kommunisták szerint a kapitalizmust minden korábbi termelési módtól megkülönbözteti globális jellege és titáni ereje, mely révén az egész emberiség egységessé válik, de még inkább az osztályellentétek leegyszerűsödése és elmélyülése, azaz hogy az egész világ két nagy, ellenséges táborra oszlik: burzsoáziára és proletariátusra. Ez a végletes kettősség az apokalipszis révén mutatkozik meg. „Apokalipszis” annyit tesz, mint „rejtett dolgok föltárulása”. Az utolsó ítéletkor tűnik elő a világ valósága, ami ez esetben annak tiszta látása, hogy mindenkinek lényege az osztályharc. Ez a föltárulás egyben az idők vége, a nagy átalakulás kezdete, az idők teljessége, a történelem vége: „A faji elnyomás, a nemi elnyomás, a környezet rombolása, stb. minden osztálytársadalom elkerülhetetlen velejárója, de ezek a jelenségek egyetlen korábbi társadalomban sem öltöttek olyan hatalmas méreteket és váltak olyan szisztematikussá, mint a kapitalizmusban, és főként a kapitalizmus jelenlegi szintjén, a tőkés civilizáció fejlődésének diktatúrája alatt. (...) Világszerte magába olvasztva az összes korábbi termelési módot és kifejlesztve saját lerombolásának anyagi feltételeit, a kapitalizmus olyan rendszerré válik, amely semmi egyéb, mint egyszerű átmeneti forma egy osztályok nélküli társadalom felé, amely az egész emberiséget egyesíti. Így a kapitalizmus az osztálytársadalmak ciklusának utolsó szakasza. Ebből a szempontból a kapitalizmus megsemmisítése fogja jelölni az emberiség előtörténetének végét.”⁸ A szöveg kortárs alkotás, de lényegében hasonló olvashatók a Kommunista Kiáltványban és még számos más iratban.

A messianisztikus dualizmustól elválaszthatatlan a *világ gyűlölete*. Miként a kereszténységben, itt is két egymással ellentétes hozzáállás jelenik meg: *aszkézis* vagy *hedonizmus*. A mainstream, a többség aszkézist hirdet, aminek az oka javarészt (az egyéni fanatizmusok és az abból fakadó öngyűlöleten túl) hatalmi-politikai: aszkézis, örömtelenség, lemondás és önfeláldozás szükséges az államszervezéshez, a mozgalmi (egyházi

vagy párt-) fegyelemhez és küldetések maradéktalan teljesítéséhez, és nem utolsó sorban az alávetettek (egyházi és pártkatonák és a társadalom) uralása, fegyelmezése, kontrollja, kézbe tartása céljából. Az aszkézis mélyén – legalábbis teológiai szinten – a világ elutasításának alapelvét találjuk, ami konzekvensen következik a dualista-eszkatalogikus fölfogásból.

A másik irány a hedonista forradalmároké. Szabadszerelem, nőközösség, frivolitás. Az anarchisták többségükben éppúgy hedonisták voltak, mint középkori elődeik az adomiták, vagy más, még korábbi keresztény-gnosztikus csoportok. Ugyanakkor ez a fajta hedonizmus megtévesztő, mert nem az élvezet, az örömszerzés az igazi célja, hanem a *rombolás*, és éppúgy a dualizmusból, annak világutálatából fakad, mint az aszkézis. Az öröm itt a pusztítás öröme. Egyes gnosztikus szekták az ókorban példátlan orgiákat rendeztek, épp azért, mert gyűlölték e világot, amelyet a rossz, a sötétség színhe-lyének tartottak, s az orgia, de még inkább annak olyan elemei, mint a menstruációs vér megivása vagy a közösülések gyümölcsének, az embriónak rituális elfogyasztása, szimbolikus aktusa volt a világ megvetésének és a lélek anyagból való kiszabadításának.⁹ ami szorosan összefüggött apokaliptikus látásmódjukkal, a világ vége és megújulása iránti várakozásukkal. Alig más ez, mint az anarchista Nyecsajev diabolizmusa, akinél a teljes szabadosság és a kíméletlen rombolási vágy egymással szétválaszthatatlan egységben volt, a különbség csak a koré (Pirumova 1979: 288-334). Az apokalipszis lényege a *múlt teljes eltörlése*, a totális megújulás. Ezért a titkok föltárulása és minden régi megsemmisülése egyben a megújulás előfeltétele is. „Mindent újjá teszek.” – mondja Isten a Jelenések Könyvében. „A kommunizmus, az osztály nélküli társadalom nem a történelem végét jelenti, hanem az emberi faj tudatos történetének kezdetét.”¹⁰ A nagy összeomlás és a végső harc után új ég és új föld jön létre, elérkezik a második Paradicsom, fölépül az Új Jeruzsálem, megvalósul a kommunizmus. Persze a jövő csak a múlt romjain jöhet létre; a kommunizmus a jelen világ egészének tagadása, a magántulajdon, a pénz tagadása, a munka, az iskola, a kórház, a lak-tanya, a család, a „burzsoá” tudomány, a „burzsoá” művészet tagadása.

Az apokaliptikus szemléletből logikusan következik az *erőszakos forradalom*, illetve a *terror*, ami végső soron magának az apokalipszisnek a megvalósítása, mondhatni: előre hozatala. A pogányság, majd később a tőke és a burzsoázia elpusztításához a fegyveres harc nélkülözhetetlen. Ez azonban önmagában kevés: csak úgy lehet tökéletesen megsemmisíteni a régi világot, ha fennmaradásának minden alapját megsemmisítik. A múltat végképp eltöröljük – ahogyan az Internacionálé szövege megfogalmazza. Ennek jegyében történik a forradalom győzelme utáni *hagyománypusztítás* és kollektív *emléke-*

9 Epiphániosz: Panarion XXVI. 4,1-5,6. (Andresen 1969: 407-408).

10 Uo.

zettörlés, amiről Orwell olyan meggyőzően ír az 1984-ben. Ez a felfogás jelenik meg a régi képrombolóknál, vagy a francia forradalomban, amikor megcsonkították a királyok és a szentek szobraikat, és lerombolták a műemlékeket.

Nem csak az ellenséget és az intézményeket, hanem a mentalitást, a szokásokat, sőt a műveltséget is el kell pusztítani, mert ezek révén a régi világ belül, a lélekben él tovább, s a fertőzés még a kiválasztottakat sem kíméli: „A proletariátus, mint a tőkés társadalom terméke, ideológiailag mindaddig képtelen teljesen felszabadítani magát a társadalom alól, amíg azt teljesen meg nem semmisítette. Minél régebbi, fejlettebb egy kapitalizmus egy országban, minél fejlettebb és – a szokásos szóhasználat szerint – iskolázottabb az osztályharcban a proletariátus, annál mélyebben befolyásolja gondolatait és érzelmeit a burzsoázia világszemlélete.” – írja Lukács (Lukács 1971: 163). Ebből az elvből logikusan következik a mozgalmon belüli tisztogatás gyakorlata, a régi forradalmárok kollektív likvidálása a forradalom győzelme után (vö. „a forradalom, mint Szaturnusz, megeszi a saját gyermekeit”). Ők jók voltak a harcra, a rég elpusztítására, de építeni velük már nem lehet, mert a régi világban nevelkedtek. A régivel fertőzött emberanyag rossz alapanyag az Új Világ fölépítése és az Új Ember létrehozása szempontjából. Ahogy egyetlen Egyiptomban született zsidó se léphetett az ígért földjére, még maga Mózes se. (Más kérdés, hogy a valódi, emberi mögöttes a szimpla hatalmi harc, a riválissal való leszámolás.)

Persze a múlt eltörlése – ami szolidabb és finomabb formában a történelem aktuális átírásában és meghamisításában ölt testet –, nem zsidó-keresztény, illetve kommunista specifikum, hanem minden hatalom örök törekvése, vagy még inkább: jellemzője. De a múlt eltörlésének radikális formája sem ismeretlen más kultúrákban, hiszen a hinduizmus (és más vallások) is ismernek apokaliptikus világvégeket. Csakhogy míg ez utóbbiak szüntelenül, ciklusosan ismétlődnek, és a világ is újra és újra regenerálódik, addig a zsidó-keresztény (és kommunista) mitológiában az apokalipszis súlyosságát a *történelem egyszerűsége* adja, miért is a pusztítás visszavonhatatlan, és az azt követő tökéletes világ örök.

d. Eszkatológia, teleológia, khiliazmus

A teremtés egyszeri, céllal és értelemmel bíró aktus, miként Isten is egyetlen. A világ folyása Isten terve szerint halad egy általa kijelölt cél, egy megszabott jövő felé. A történelem egy abszolút kezdet és abszolút vég közé zárt hatalmas egység, mely a teremtéstől egyenes vonalban tart a végpont, az *eszkaton*, az utolsó ítélet felé.¹¹ Az el-

¹¹ Az eszkatológiáról, annak fajtáiról, kialakulásáról, vallástörténeti háttéréről, elemeiről és különféle teológiai és vallástudományi magyarázatairól remek összefoglalást nyújt Puskás Attila: Az eszkatológia bibliai alapjai c. dolgozata (Puskás é.n.).

képzelés persze ugyanúgy Iránból ered, mint a dualista szemlélet, és a hellenizmus idején gyakorol némi hatást a görög hitvilágra, mely közvetítésével átkerül a judaizmusba és vele a kezdeti kereszténységbe.

Az eszkatologikus szemlélet megjelenését értelmezhetjük úgy is, mint az örök körforgás, ill. a ciklikus időszemlélet ősi pogány (és szinte mindenhol megtalálható) elvének zoroaszteriánus, majd zsidó-keresztény kiküszöbölésére irányuló törekvést. Szent Ágoston munkája, az *Isten Országá* mérőföldkőnek számít, minthogy ez az első olyan időfilozófiai mű, amely a pogány antik misztériumok ciklikus, ismétlődő időfelfogásával szembeállva, azok helyére az egyszeri, megismételhetetlen, lineáris és meghatározott cél felé haladó idő koncepcióját állította.

Az ebből adódó történelemszemlélet a korai kereszténység idején a megváltást még hajlamos volt erre a világra vonatkoztatni. Az első keresztények az utolsó ítélettől a társadalmi igazságtalanságok megszüntetését és Isten országának közeli megvalósulását várták. A páli fordulat után válik az Egyházban egyre dominánsabbá ama nézet, miszerint inkább a mennyeknek országára kellene koncentrálni az evilági siralomvölgy helyett, azaz az üdvözülés kulcsa a fönnálló politikai-társadalmi-gazdasági viszonyokat nem tagadó, elvont keresztényi tanok követése. Ez dönti majd el, hogy a hívek üdvözülnek, avagy elkárhoznak. A világi hatalom felé ácsingózó, utóbb azt meg is szerző egyházak természetesen ennek a fajta eszkatológiának lettek a hirdetői, míg a hatalomtól távolálló, és a társadalom alsó néprétegeire támaszkodó eretnekek magától értetődően, a radikális *khiliazmus*, azaz Isten országának kiszámítható, közeli (lehetőleg minél hamarabb történő) eljövételének a hívei. Pontosan ugyanarról van szó, mint a messianizmus esetében: evilági (és kollektív) versus túlvilági (és egyéni) megváltás oppozíciójáról, illetve ennek időbeli vetületéről. A túlvilági megváltás az időben távolival, az evilági az időben közelivel párosul. Persze aki itt a földön jól berendezkedett, nyilván az előbbi verzió mellett dönt.

Ugyanezt láthatjuk a kommunizmusnál is: míg a periférián vegetáló radikális kisebb irányzatok (anarcho-kommunisták, tanácskommunisták, trockisták, stb.) a *szükségserűen* bekövetkező világforradalom hívei, addig a lenini-sztálini kommunizmus, mihelyt birodalmi államvallásává lett, rögvest lemondott a világforradalomról, s helyében az egy országban is építhető szocializmus dogmáját hirdette, minek részeként a homályos, távoli jövőbe (a funkcionális „mennyeknek országába”) tolta ki az osztály nélküli társadalom megvalósulását. Ráadásul önmagát e majdani megváltás egyedüli letéteményesévé emelte, akinek joga és kötelessége, hogy a hívők (és mindenki más) világát megszerveze és ellenőrizze. Sőt, végső soron a fejlődésről és annak ugyancsak szükségszerű fázisairól szóló egész dogmatikája és kifinomult skolasztikus rendszere ezt a kitolást szolgálta.

A „jövő” itt részben a (szent) tér időiesítése, a mennyország időbeli megfelelője: majd üdvözülsz a mennyben, de semmiképp sem itt a földi siralomvölgyben, majd jó lesz a jövőben (gyermekeidnek, unokáidnak), de nem a jelenben neked. Ebből a szempontból

ez a fajta „kommunizmus” teljesen megfelel a szó szerint értelmezett *utópia*, vagyis a „seholsincs hely” fogalmának.

Hogy a fejlődés végeredménye, a haladás magasztos célja a – minél távolibb – jövőbe kerül, egyrészt a hatalom és a rend tartósítására, másrészt (ám ezzel szoros összefüggésben) a jelen kellemetlenségeinek igazolására szolgál. A jelen mindenkor átmenet, ahol „sajnos” átmeneti intézkedésekre van szükség a „jövő” érdekében. Az ilyen ideiglenes átmenet persze nagyon szeret olyan hosszúra nyúlni, amilyen hosszúra csak lehet. A kinyújtott átmenet gyakorta „szükséges rosszként” az eredeti, távlati cél ellenkezőjét eredményezi. A létezett szocializmusban a végcél, az „állam elhalása” az oda vezető út hosszúsága miatt sehogyan sem akart elérkezni, épp ellenkezőleg: sehol nem volt olyan erős az állam, mint itt.

Mindez szorosan összefügg az *aszkézissel*, minthogy a boldog szebb jövőért sok mindenről le kell mondani, és „nagy áldozatot kell hozni”. De összefügg ez a *vértanúsággal*, a mártírok kultuszával is, mivel hogy ők az áldozathozatal lelkesítő-követendő példái.

e. Homo Novus avagy a lelkek birtoklása

Az ősi pogányság meglegedett azzal, hogy az isteneknek ápolták a kultuszát. Az egyistenhitben azonban már az ember legbelső lényére (lelkére) is szükség van. Ezért kell a bensőt megvizsgálni, folyamatos ellenőrzés alatt tartani, hogy van-e igazi, őszinte hite. Hiszen ha nincs hit, veszélybe kerül Isten léte, és vele a közösség, a társadalom, a rendszer. Innen a monoteizmus totalitása és zsarnoksága. Ennek a váltásnak remek dokumentuma *Jób Könyve*: Jób hiába volt Isten- és törvénytisztelő ember, meg kellett őt próbálni, meg kellett fosztani mindenétől, hogy *valódi* hite legyen. Isten nemhogy nem ad neki semmit, de mindent elvesz: vagyonát, családját, egészségét, még a lelki békéjét is – csakúgy, mint később a mindenható Párt. Nem elég, ha csak megszokott módon áldozol (adózol), és szertartásokat végzel. Nincs már egyenrangú szerződés, nincs *do ut des*, az maga az istenkáromlás. Istent (vagy az Eszmét és annak megtestesítőit) a legmélyebb odaadással, félve kell szeretni, mert az egyén csak egy porszem, ő viszont a teremtető, a mindenség ura.

A Jób Könyvében, aztán a prófétáknál megfogalmazódott újfajta vallási hitet (volta-képpen „A Hitet”) a kereszténység tökéletesítette. (A judaizmus részben megrekedt az archaikus-mágikus gondolkodásnál, mivel erősen ritualizált vallás, és lényege a törvény és a szabályok sokaságának betartása.) Krisztusi forradalomnak lehetne nevezni, amikor Jézus bevezette a képmutatás és a lelkiismeret fogalmait. Zsidó előzményei dacára azt lehet mondani, hogy ez volt az első igazi nagyszabású kísérlet az emberi természet megváltoztatására, az Új Ember, a Homo Novus létrehozására. Nem elég elvégezni a szertartásokat és betartani a törvényt, akár betű szerint, a belső megélés, az őszinte hit jóval fontosabb. „Ne az edény külsejét tisztítsd meg, képmutató farizeus, hanem a belsejét.”

Azonban ez az új attitűd, illetve gondolkodásmód Janus-arcúnak bizonyult. Egyrészt valóban ez hozta be a kultúrába a lelkiismeretet, mint megkérdőjelezetlen alapértéket, és vele számos hasznos és magasztos dolgot. Ugyanakkor ez hozta létre a lelkek feletti, saját üdvük érdekében való ellenőrzést, a gondolatrendőrséget, s vele az ember feletti totális uralomra törekvést. Korábban másodlagos volt, hogy ki miben hisz, ill. milyen istennek áldoz, legyen az illető befolyásos hatalmas, vagy rabszolga, ez legfőljebb csak akkor volt érdekes, ha a kultusznak szimpla politikai vonzatai voltak. Jézussal azonban alapelv lett, hogy ha nem hiszel, elkárhozol, sőt a mindannyiunk hitét gyengíted. Ezért állandó ellenőrzés alatt kell tartani téged, állandóan mozgósítani kell, a hit szüntelen ki nyilvánítására kényszeríteni. Nem elég pusztán adót fizetni, és a kötelességet teljesíteni. Nem csak a javad kell, hanem te magad, a lényed.

Innen ered a szüntelen *önvizsgálat* kényszere is. A középkori (főleg kolostori) lelki gyakorlatos könyvek teli voltak a kétely általi gyötrődéssel, az önbizonytalanság démonával való viaskodással: vajon látomásaim Istentől, avagy a Sátántól valók-é? Vajon igaz keresztény vagyok? Vajon elég erős a hitem? Vajon nem inkább az ördög lakozik bennem? Ahogyan a hithű kommunisták is ugyanígy önvizsgálatokat tartottak (amit ma már meg se érthetünk): valóban hiszek az Eszmében, a Pártban, a Vezérben? Jó kommunista vagyok, vagy önző? Megfertőződtem az ellenforradalmi propagandával, burzsoá nézetekkel, gyenge vagyok a feladat elvégzéséhez?

Az ember bensőjének előtérbe állításából következik a *belső ellenség* képzete és paranoiás keresése is, ami az eltévelyedő, az eretnek fogalmában, illetve alakjában testesül meg. Az eretnekek ősképei a bibliai Hamis Próféta és az Antikrisztus. Lényegük, hogy megtévesztésig hasonlítanak az igazi prófétára, illetve az igazi Krisztusra, de *belső lényegüket* tekintve azok ellentétei, a Sátán képviselői. Nem annyira a kegyetlen zsarnokság, mint inkább a megtévesztés, a pusztító hazugság, a kárhozat üdvként való eladásának képviselői.¹² Innen ered, hogy minél ájtatosabb valaki, annál gyanúsabb, talán így férkőzik be az anyaszentegyház legbelsőbb köreibe, hogy belülről pusztítsa el azt. Ahogyan a sztálini-maoi hitrendszerben is az osztályharc a Párton belül fokozódik, és a leg-hithűbb bolsevikok a leggyanúsabbak. Ezért a *belső ellenség* kikutatása és megsemmisítése fontosabb, mint a *külsőé*, amit híven fejez ki a „jobb a pogány, mint az eretnek” ismert mondása. Egy valódi ellenforradalmár, kulák, vagy gyáros még könnyebben meg-úszta, mint egy pártfunkcionárius, aki állandó életveszélyben volt elvtársaitól.

¹² A kérdésről kimerítő eszmetörténeti elemzést ad Bernard McGinn: Antikrisztus c. összefoglaló munkája (McGinn 1995)

A belső ellenség lázas, mániákus keresése jelenik meg a boszorkányüldözésben is: a boszorkány látszatra olyan, mintha ember lenne, de belül nem emberi lény, hanem démon.¹³

A „jobb a pogány, mint az eretnek” aztán a létezett szocializmus „érett” fázisában egyre inkább a „jobb a konformista, mint a hithű elvtárs” gyakorlatában manifesztálódott. Miáltal is egy önfelszámoló mechanizmust eredményezett, hiszen a terror a mozgalom, ill. a forradalom leghithűbb, legjobb embereit likvidálta, s helyükbe nem gondolkodó szolgákat, karrieristákat, bólogató jánosokat ültetett, akik aztán tényleg belülről rothasztották szét az egészet. Végül is mondhatjuk, hogy a belső ellenség a belső ellenség hiedelme révén végezte el munkáját.

Sémák az elme mélyén

A kommunizmus és a kereszténység üdvtörténeti sémáját a következő megfeleltetési láncban lehetne összegezni:

Paradicsom = Ősközösség, osztály nélküli társadalom

Eredendő bűn = Kizsákmányolás

Kiűzetés a Paradicsomból = Az osztálytársadalom kialakulása

Korszakokra bontott üdvtörténet = Korszakokra (őskor, ókor, középkor, stb.) bontott osztályharc-történet

Megváltandók, ill. kiválasztottak = Proletariátus

Apokalipszis, Utolsó Ítélet = Végso válság és világforradalom

Apokatasztázis, megújulás = A forradalom győzelme és az osztályok megszűnése

Isten Országáa = Kommunizmus, osztály nélküli társadalom.

Ennek a sémának – s vele a két nagy mozgalom világképének – az alapját két elemi séma képezi: Az egyik a *lineáris-szakaszolható időszemlélet* és vele a *célirányos fejlődés* sémája, a másik a *kizárólagosság*, s vele az *egyetlen (és objektív) igazság/valóság* sémája.

a. Az egyvonalú, célirányos fejlődés

Mint arról már volt szó, az eszkatológia a „végső dolgok” tudománya, de nevezhetjük egyszerűen jövővárásnak is. Részben annak teológiája, hogy milyen módon és kö-

¹³ Ez a képzet – miként a mártírkultusz gyökere: az emberáldozat – jóval ősbibb, mint a kereszténység. Ez utóbbi inkább csak intézményesítette azt. De ugyanez a képzet jelenik meg a náci antiszemitizmusban is: a zsidó külsőre ember – bár vannak árulkodó testi jegyei –, de nem az. (Vö. ezt a testablók alakjaival a sci-fi rémfilmekből, amikor földönkívüliek ismerőseink emberi formáit öltve hajtják végre az inváziót.)

rülmények között valósul meg Isten országa, de foglalkozik a történelmi eseményeknek, mint üdvtörténeti eseményeknek az utolsó ítélet fényében való elemzésével is. Az eszkatologikus szemlélet lényege, hogy a történelemnek van egy kijelölt iránya, mely a megváltás felé tart. A khiliazmus ennek a szemléletnek végletekig vitele a történelem menetének számszerűsítése, és az utolsó ítélet, ill. Isten Országának eljövételének kiszámolása révén.

A kommunista történelemszemlélet – talán egy-két anarchista irányzat kivételével – lényegében ugyanerre a sémára épül, minthogy egy lineáris és szekvenciális, kezdet és vég közé szorított, meghatározott, célirányos haladást prezentál. Mert bár a jövőbeli osztálynélküli (kommunista) társadalmat nem volt ildomos körvonalazni – lévén ez képviselte a „transzcendenst” –, maga a tény, hogy az emberi történelem egy meghatározott fejlődési vonalat ír le, sőt célja van (még ha ez nincs is ebben a formában ki-mondva), egyértelművé teszi a kommunista ideológiák történelemszemléletének teleo-logikus voltát.

Ez az utópisták esetében, akik ugyebár oly előszeretettel részletezték a jövőbeli társadalmat, nem annyira nagy fölfedezés. A marxizmus esetében azonban, mely (okosan) elhatárolódott a jövőbeli társadalom konkretizálásától, már érdekesebb a dolog. Marx átvette a hegeli dialektikát, és vele a célirányosan fejlődő és korszakokra osztható világ-történelem koncepcióját, azt a történelemfölfogást, amit Hegel többek között az *Előadások a világtörténelem filozófiájáról* c. terjedelmes művében olyan szépen kidolgozott, s amely a világnak ezen a felén mindmáig tudattalanul meghatározza történelemszemléletünket (pontosabban az idősebb generációkét). A hegeli célirányos történelemfelfogás a keresztény eszkatológia sémáit használja, csupán Isten ütemterve helyébe az Ész (aki istennő a felvilágosodás idején!) munkája és vele a *szükségyszerűség* fogalma kerül. Még az is megegyezik, ahogyan a történelmet nagy korszakokra bontja, amit a kommunista történetírás is nagyon kedvelt. A szakaszokra bontás és az ebből adódó spekulációk a khiliazmus öröksége, ami ugyebár a számszerűsítésben manifesztálódik. (Már ti. hogy mikor fog pontosan bekövetkezni az „idők teljessége”, s ennek kiszámításához általában különféle bibliai passzusokban és/vagy privát látomásokban próbálnak támpontokat keresni.) Lényege mindenesetre, hogy mely esemény mely sorrendben követi egymást, és ebből miként lehet megtudni a jövőt.

Persze ez a fajta látásmód jellemzi általában a 19. századi és a 20. század eleji társadalomtudományokat. Ennek legfontosabb megnyilvánulása az *unilineáris evolúciós* elmélet, amivel a 20. század derekán számol le majd a modern társadalomtudomány, főként a más kultúrákat akkor már nem csak útleírásokból, hanem közvetlenül a terepen megismerő antropológia hatására. Az egyvonalú fejlődés egyik legnagyobb képviselője az a Lewis H. Morgan, aki Engelsre oly nagy hatást tesz. Eszerint minden népnek, illetve társadalomnak ugyanazokon a fejlődési fázisokon (korszakokon) kell átmennie, s ez a

fejlődés a nyugati civilizációban éri el a csúcspontját. Ám ha így van, s minden kultúra ugyanazokon a fejlődési fázisokon megy át, akkor miként magyarázandók a látványos különbségek? A válasz egyszerű: a nyugatitól eltérő kultúrák megrekedtek a fejlődésben, megálltak annak valamely pontján. Ez az eszkatologikus gyökerű fejlődéselmélet és történelemszemlélet hozza létre a tudományban azt a téves hitet, miszerint a kortárs primitívek tanulmányozása révén képet alkothatunk az ősemberről is, de ugyanez szolgál a burzsoá gyarmatosítás ideológiai fundamentumaként is: a fejlődésben megrekedteket föl kell zárkóztatni, azaz a vadakat civilizálni kell. Föl se merült, hogy létezhetnek másfajta kultúrák, másfajta civilizációk, azaz másfajta fejlődési vonalak.¹⁴

Dacára annak, hogy Marx és Engels is fölfedezték maguknak Darwint, sőt a darwinizmus elvileg a marxizmus egyik tudományos támpillére, a kommunista (és ezen belül a marxista) üdvtörténet mégis eléggé messze áll a darwinizmustól. Amikor Engels *Kommunista Kiskátéjában* mindenféle jóslásokba bocsátkozik a magántulajdon teljes kiküszöbölésének következményeiről, a család átalakulásáról, éppen az olyannyira csodált darwinizmust heréli ki. A darwini evolúció ugyanis semmiféle célt nem ismer, de még irányokról is csak nagyon óvatosan beszélhetünk. A szelekció, és ennek nyomán egy faj túlélése, elszaporodása, avagy kihalása elképesztően sokféle tényező összjátékának eredménye, ezért a véletlen fogalma inkább használható az evolúció esetében, mint bármi másé. A darwini evolúció egy irányítatlan, személytelen és főképp bejósolhatatlan természeti folyamat, melyben a természeti kiválasztódás esetleges, azt a szüntelenül változó környezet befolyásolja. Nincs tervező, nincs cél, nincs értelem, és főképp nincs folyamatos tökéletesedés. Egy szigorú evolucionista igazából még fejlődésről sem beszélhetne a fogalom történeti terheltsége miatt, legfőljebb változásokról. Ezért mindazok, akik az evolúciót teleologikusan értelmezik, vagy ilyen elemeket csempésznek bele akár a dialektikus materializmus által, legalább annyira evolúcióellenesek, mint a kreacionisták, vagy az evolúció nyílt tagadói, minthogy annak lényegét próbálják elfedni vagy kikerülni. A darwinizmus marxista átírata, illetve fölhasználása ezért alig más, mint az olyan kísérletek, mint az evolúciót a teremtéssel összeegyeztető Teilhard de Chardin „fejlődő teremtetés” koncepciója.¹⁵

Az egyvonalú fejlődési elv, illetve az ebből származó újkori társadalmi haladás-képzetek voltaképpen a tudomány által rég elvetett lamarcki evolúciós elképzelés közeli rokonai, vagy még inkább: annak változatai. A „Lamarck-típusú” evolúció legfőbb jellemzője a szerzett tapasztalatok átöröklése és az ennek révén történő folyamatos tökélete-

14 Meg kell jegyezni, hogy az unilineáris evolúciós elmélet képviselői nem föltétlen rasszisták vagy imperialisták, így pl. Morgan szerette az indiánokat és harcolt a jogaiért, stb.

15 A darwini evolúció lényegéről és félreértelmezéseiről ld. Daniel C. Dennett: Darwin veszélyes ideája c. re-mek összefoglalását (Dennett 1989)

sedés, amiért is az evolúciónak van iránya, célja. A biológiai evolúció e megközelítése tudvalevőleg fiaskónak bizonyult. Hiába vágjuk le egymással párosodó egerek farkát nemzedékeken keresztül, mint tették azt egyes kutatók annak idején, az egerek újabb generációi nem fognak rövidebb farokkal a világra jönni. A Liszenko-féle sztálinista biológia vastagon lamarckista volt, s erőszakos növénynemesítő programjaival az egész szovjet mezőgazdaságot veszélybe sodorta. Nem véletlen, hogy Darwint egy időben mellőzték a sztálini Szovjetunióban (Kolchinsky 2008:522-552). Persze Lamarck elmélete ugyanaból a keresztény kulturális közegből származik, s ennél fogva ugyanúgy innen veszi sémáit és szemléletmódját, mint Hegelé, Morgané vagy másoké. A tökéletesedés eszméje a természetben a vallásos gondolkodásból (is) ismert antropomorfizálás, minthogy emberi viszonylatok kivetítése az élővilágra.

Az egyvonalú fejlődés elvének alapja a lineáris, egymást követő szakaszokból álló idő képzete. Az egymásutániségben gyökerezhet az az elemi kényszer, hogy az időbeli eseményeket értelmes, azaz céllal bíró folyamatnak lássuk, amiből egyenesen következik a teleologikus látásmód, és persze a fejlődés (ill. haladás) képzete. Az egymásutániség ugyanis értelmet sugall: egyik dolog következik a másikból, egyik a másik oka, ergo: a nagyobb szakaszok is következnek egymásból, ergo: a vég következik a kezdetből. Ahogy a beszélt nyelv egymást követő szavai is értelmes egészet alkotnak, és már a mondat elején tudjuk, hogy mi lesz a vége.

b. A vagy-vagy séma és az egyetlen igazság hite

A másik fő séma a *kizárólagosság*, a „vagy-vagy” alapú gondolkodás, ami szorosan összefügg azzal az elemi hiedelemmel, miszerint *egyetlen igazság* létezik, és minden más, vele inkonzisztens állítás hamis. Ez generálja a tudatunktól független *objektív valóság* kényszerképzetét is, ami pedig – és itt kapcsolódik a dolog az üdvtörténeti látásmódhoz – a végső igazság tudományban és vallásban egyaránt megjelenő keresési kényszerét hozza magával, amit nevezhetünk akár a megismerés üdvtörténetének is.

Ennek a sémának a kialakulása egyrészt a zsidó-keresztény monoteizmus alapelveinek leképeződése: ha csak egy igaz Isten létezhet, és a többi mindegyik hamis bálvány, úgy az igazság is csak egy lehet. Ha ez az Isten mindenki ura, úgy a valóság is a szubjektumtól független, azaz létezik egy kívülálló objektív valóság. Hérakleitosznál az objektív valóság még csak a közösség által konstruált konvenció, az ébrenlévők kvázi „közös álma”, hasonlóan némely keleti valóság-koncepcióhoz, mint arra a fizikus Erwin Schrödinger is rámutatott a nyugati tudományos gondolkodásmód eredetéről és jellegéről szóló tanulmányában (Schrödinger 1985: 221-280).

Ez volt a keresztény térítés igazi nagy „kognitív forradalma”, legalább olyan jelentős változás, mint a lelkiismeret és a belső előtérbe helyezése a rítussal, törvénnyel, külsődleges dolgokkal szemben. Az egyetlen igazság hitével és vele minden alternatíva kizárá-

sával ugyanis elpusztította az archaikus gondolkodásra jellemző komplementaritást (az egymásnak ellentmondónak tűnő, ám egymást kiegészítő tartalmak egységében való gondolkodást). Ezt dúcolta alá az arisztotelészi logika, a *tertium non datur* szabálya (nem véletlenül favorizálták Arisztotelészt a középkorban), ami viszont nélkülözhetetlen előfeltétele volt a tudományos gondolkodás és rajta keresztül a nyugati technológiai fejlődésnek.

A „vagy-vagy”-on alapuló, az „is”-t kevéssé, az „ebből a szemszögből X, ám abból a szemszögből Y” relativista sémáját még kevéssé kedvelő gondolkodás törvényszerűen találta meg magának a lineáris és teleologikus időszemléletet, melyre leginkább rá lehetett húzni az üdvtörténeti elképzeléseket. A cirkuláris időszemlélet szerint minden ismétlődik, még ha más formákban is. Eszerint azonban egyetlen történet van egyén és közösség számára: a születés nullpontjától a halál nullpontjáig – ahogyan Isten és ahogyan igazság (valóság) is csak egy lehet. Amiből konzekvensen következik a világ (közösség és egyén) erőszakos megváltásának eszméje. Hiszen több sansz nincs, csakis ez itt.

De az Egy Isten – Egy Igazság hite a kognitív alapja az *univerzalista szemléletnek* is, ami az emberek és dolgok közötti egyformaságot emeli ki, és tagadja (vagy legalábbis tompítja) a különbségeket. Nem ismeri (el) a lokálist, a partikulárist, az individuálist, az alternatívot. Hiszen ha ez az igazság/valóság, úgy mindenki számára csakis ez lehet, legfeljebb nem ismeri föl. Amiből egyenesen következik a térítési és uniformizálási készítés.

Amiből pedig tovább következik egy abszolút, minden másfajta szempontot ignoráló vagy kiiktató szempont(rendszer). Minden csakis egy szemszögből értelmezhető, a másfajta értelmezési kísérletek hamisak – vagy tévedésen alapulnak, vagy tudatos félrevezetésen. Amiből törvényszerűen adódik az intolerancia. A totális szemszög mindenkor *önhivatkózó*, saját rendszerén belül képes csak gondolkodni saját terminológiájával, és minden más rendszert csakis önmagából képes értelmezni. (Mint Jehova tanúinak az érvelése, amikor rákérdezünk: „Honnan tudja, hogy mindez, amit elmondott, igaz?” A válasz: „Benne van a Bibliában!”. „És honnan tudja, hogy ami a Bibliában van leírva, igazság?” „Onnan, hogy a Biblia Isten kinyilatkoztatása.” „És azt honnan veszi, hogy a Biblia Isten kinyilatkoztatása?” „Ez is benne van a Bibliában” - s ezzel a kör bezárul. Ne nevéssünk, nincs ez másképp bármely más abszolút szemszöggé fixálódott eszmével, legyen a példabelinél jóval információgazdagabb, s ennél fogva rafináltabb és cizelláltabb.) Ezért minden kizárólagosságon alapuló eszmerendszer törvényszerűen akadályozza a megismerést (minthogy más szempontok megismerése veszélyes lehet a saját szempontra), ami viszont automatikusan vezet a cenzúrához és a könyvégetéshez.

A nagy átalakulás

Jelenleg nem (csak) az a probléma a kommunista mozgalommal, hogy a tizenkilencedik század folyamán kialakult baloldali gondolkodás és beszédmód elavult és életidegen, s ennél fogva életképtelen, és nem csak azért, mert az eszme szociokulturális alapja/közege: a hagyományos munkásosztály eltűnni látszik az ipari társadalommal együtt. Ez is igaz, ám a dolog többrétű. Jelenleg egy radikális átalakulás zajlik bennünk és körülöttünk egyaránt. Az információs technológiai forradalom egész életünket átalakítja a gazdaságtól kezdve, a fogyasztási szokásokon és a kommunikáción át a magánéletig, sőt a szexuális szokásokig. Az ún. „virtualitás kultúrája”, azaz egy audiovizuális interaktív mesterséges univerzum vesz bennünket körül, mely áthatja és átalakítja a kultúrát, a gondolkodást és kommunikációt, a térrel és idővel kapcsolatos eleddig zsigerileg valós-nak megélt képzeleteinket.¹⁶ Ennek részeként megszűnni látszanak azok a tudati-mentális keretek, amelyek a zsidó-keresztény világkép alapjait jelentik, és amelyek a kognitív beágyazottság révén remek niche-t biztosítottak a kommunizmus hagyományos koncepciójának is.

Az alábbiak kapcsán nyilván fölmerül ama ellenérv, hogy miféle radikális változásról beszélünk a gondolkodást és a világképeket illetőleg, amikor éppen hogy virágzását éli a vallási fundamentalizmus? Nos, a vallási fundamentalizmus előretörését Manuel Castells nyomán úgy értelmezem, mint a fölerősödő nacionalizmusokét: mindezek reakciók a globalizációra – és vele azokra a folyamatokra, amit alant vázolok –, ráadásul a nacionalizmus ma már inkább csak kulturális ellenállás, mintsem politikai. Másrészt még ezek a kétségbeesett reakciók sem tudják kivonni magukat a változások és annak különféle speciális hatásai alól. A keresztényfundamentalista vagy nacionalista irányzatok is ugyanúgy radikális átalakuláson mennek keresztül, mint minden más, miáltal is új, szokatlan formákat öltenek.

És még valami: mindez csakis a jelen fejlődés, a jelen tendenciák fényében (vagy árnyékában) érvényes, hiszen ha valamiféle katasztrófa következtében civilizációnk megsemmisülne, úgy könnyen elképzelhető, hogy azonnal visszatérnénk a korábbi gondolkodási sémákhoz.

a. Világfalu, hálózatosság

Először is a világ összeszűkült, a földgolyó „kicsi” lett, szinte minden „összeér”, mivel mindenről azonnal hírt kapunk, a virtuális térben pár pillanat alatt ott lehetünk a legtávolabbi kontinens legeldugottabb zugában, a szellemi és fizikai áruk szinte mindenhon-

nan mindenhová eljutnak. Ez az a jelenség, amit a Marshall McLuhan által kitalált „világ-falu” fogalmával szoktak jelölni, és ami a terjeszkedésre alapuló nyugati kultúra embere számára föl nem ismert katasztrófa, minthogy nincs tovább hová terjeszkedni a fizikai térben, nincs mit fölfedezni és meghódítani. Ez azért fontos, mert a terjeszkedés volt az egyik lényeges eleme a kommunizmusnak és a kereszténységnek is, hiszen a megváltáshoz szorosan kötődő térítés: terjeszkedés. A világűr roppant méreteinél fogva elérhetetlen, az erről szóló sci-fi alkotások hamis jóslatnak bizonyultak. Marad a belső tér, az *inner space*. Az ebben való elmerülés viszont – jelenjen meg az miszticizmus, jóga, drogok, álmodás, fantasy, pszichologizálás, művészet vagy számítógépjáték formájában – a virtualitás kultúráját erősíti, ami a befelé fordulásnak, az pedig egy másfajta (főleg a keleti típusú) gondolkodásnak kedvez, ami a zsidó-keresztény (nyugati) szemléletmód elmentéje.

A hálózatosodással átalakul a korábbi, lineáris időszemlélet, s megrendül az óraművességgel megszilárdult mérhető, megfordíthatatlan, előre belátható idő képzete. Castells szerint az idő relativizálódik a különböző társadalmi kontextusokban, és különböző idősíkok keverednek egymással. Egyrészt a világ több pontján egy időben zajló események jönnek be hálózobánkba nap mint nap. Másrészt a távmunkák és hasonlóké révén egyre több embernek kötetlen a munkaideje. Ezzel átalakul a kizsákmányolás is, és az idő = pénz metafora helyét inkább az információ = pénz/hatalom metafora veszi át. A mobiltelefonok elterjedése pedig nemcsak térben, hanem időben is koordinálja kölcsönös mozgásunkat. „A rögzített nyilvános idő átfogó keretén belül a személyre szabott idő ablakai nyílnak meg.” Miáltal is „nemcsak az időről való beszédünk változott meg, sőt nem is csupán időélményünk. Ami megváltozott, az az idő természete maga.”¹⁷

Még érdekesebb ebből a szempontból azoknak a filmeknek és könyveknek az áradata, amelyek időutazással, időparadoxonokkal, meg nem történt (alternatív) történelmi eseményekkel és hasonlókkal foglalkoznak, illetve ezeket kommunikálják a legszélesebb tömegek felé. Az alternatív világokat és vele alternatív fejlődést szimuláló, alternatív történelmet építő, az eseményeket tetszés szerint alakítható, összerakható és szétszedhető számítógépjátékok még ennél is tovább mennek, hiszen itt a játékos maga alakítja a „történelmet”, és nem passzív befogadó, mint egy film esetében, mondhatni kvázi Istent játszhat. Mindez óhatatlanul kikezdi az egyetlen igazságban, illetve valóságban, és mindenfajta célirányos fejlődésben vagy haladásban való hitet.

A hálózatosodás megnehezíti minden nagyobb *centralizált* szervezet működését. A társadalmi mozgalmak egyre inkább hálózatképző (networking), decentralizált szerveze-

16 A témáról ld. Manuel Castells átfogó munkáját (Castells 2006).

tek. Ezek a hálózatok szervezik a tevékenységeket és osztoznak az információn, de ők a kulturális kódok tényleges előállítói és terjesztői is. Ebben a világban szinte lehetetlenné válik egy olyan centralizált monstrumszervezet létrejötte és hatékony működése, mint amilyen az első vagy második Internacionálé vagy a Komintern volt. És bár nem tartozik szorosan jelen írás témakörébe, de meg kell említeni, hogy a hálózatosodás az állandó és gyors változások, illetve a mobilitás révén eltünteti a hagyományos munkásosztályt is, és másfajta proletariátust hoz létre (Szalai 2006: 56-59). Márpedig a klasszikus munkásosztállyal automatikusan eltűnik annak kultúrája, amely az újkori baloldali törekvések alapját képezte.

b. A Nagy Katyvasz

Vége a nagy társadalmi ideológiáknak, az általánosan elfogadott világnézeteknek, az ún. *nagy narratíváknak* (kivéve az iszlámot.). A világhálón állandó a véleménycsere, amiért is még a legkülönbébb, egymástól legtávolabb álló, vagy akár ellenséges csoportok sem tudják kikerülni a kölcsönhatást. Ez már önmagában kikezdi bármely nagy eszmerendszer azon törekvését, hogy az egyedüli igazság letéteményese legyen. Emellett szinte minden történelmi eseménnyel (csakúgy, mint bármi mással) kapcsolatban ezernyi különböző, egymásnak ellentmondó vélemény és adat ömlik az érdeklődőre hihetetlenül rövid idő alatt, ami könnyen ideológiamentesíti az elmét. („Ennyi vélemény között ki tudja mi az igazság?”)

Persze ennél többről van szó. Castells remek megfogalmazása szerint a világhálón, illetve a médiában az éppen uralkodó értékek és érdekek gyakran a múltra vagy a jövőre vonatkozó utalások nélkül konstruáltak, ahol a kifejezések vagy azonnaliak, vagy híján vannak az előre látható sorrendnek, és az összes korból és helyről származó összes kifejezés egyugyanazon hipertextben keveredik, szüntelenül újrendeződik, és bármikor, bárhol kommunikálható, a szituációnak, a küldők érdekeinek és a fogadók hangulatának függvényében. Amiért is addig alapvetőnek hitt társadalmi kifejezések, politikai terminusok, régóta bevett szóhasználatok erodálódnak, sőt olykor régi jelentésükkel ellentétes dolgokat jelölnek, főként a köznyelvi használatban. Még az olyan fogalmak se jelentenek semmit, hogy baloldali vagy jobboldali, nemhogy a régi munkásmozgalmi nyelvezet kifejezései.

Így aztán mindenféle össze nem illő, sőt egymásnak ellentmondó eszmék és értékek *ad hoc* egyvelegei születnek meg világnézetekként, irányzatokként, melyek ráadásul – és ez jelzi csak igazán a bomlást, illetve minden érték viszonylagossá válását – „belülről”

17 Ld. Nyíri <http://www.hunfi.hu/nyiri/IMR.pdf>. A témát Castells és munkatársai földolgozták (Castells – Fernández-Ardévol – Qiu – Sey 2007).

még értelmesnek is tűnnek. Olyan inkonzisztens képződmények jönnek létre, mint pl. „nemzeti anarchizmus”, „konzervatív forradalmár”, „ateista egyház” (csupa oximoron!), feminista szempontokat érvényesítő tradicionalista jobboldaliakkal, a felvilágosodás összes értékét elutasító ultrajobboldali poszthippikkel és hasonló bizarr figurákkal találkozhatunk lépten-nyomon. Sőt, egyesek már „egyszemélyes kultúrákat” vizionálnak, amikor is az egyén a médiumok által kínált zagyvalékból, mindenféle hagyományok vagy álhagyományok elemeiből kreál a maga pillanatnyi ízlésének és/vagy érdekeinek megfelelő privát világnézetet, ami egészen koherens, komplex rendszer is lehet.

De alig van ez másként az alkotó értelmiséggel: akibe szorult valami kreativitás és tehetség, és nem zárkózott be valamely vallási vagy politikai szekta falai mögé (ami az itt taglalt változások elleni védekezés egyik módja), az ugyanígy jár el, tartsa magát egyébként jobb- vagy baloldalinak, és kötődjön ennek megfelelően akár deklaráltan is valamely hagyományhoz. Ugyanúgy kiválogatják a különféle hagyományokból a nekik tetszőt, csupán értelmesebben, ügyesebben szervesítik a maguk hagyományával, illetőleg annak keretében értelmezik (át) ezeket az eredetileg idegen elemeket.

A jelenség persze nem kis frusztrációt eredményez, és nem csak a baloldalon, hanem minden, valamiféle hagyományhoz, „nagy narratívához” kötődő régivágású értelmiségiben. „Valóságos áldásnak tűnt, amikor Moszkva rendeletben hirdette meg az egyedül üdvöztető ideológiát és betiltott minden eretnokséget; az ember tudta, mihez tartsa magát. Ez a tilalom, bármilyen igazságtalan és tarthatatlan volt is, véget vetett mindenfajta felesleges szócséplésnek, legalábbis a Politbúrónál alacsonyabb szinteken” – panaszkodik egy idős antikommunista, jobboldali és őskonzervatív értelmiségi (Molnár 2000: 78).

c. A vizuális forradalom következményei

A hálózatosodással együtt egyre inkább előtérbe kerül a *vizuális kultúra*, s vele a *képi gondolkodás*. Egyre kevesebben olvasnak, főleg a fiatalabb generációk, viszont idejük jelentős részét a televízió és a számítógép monitorja előtt töltik. A kép lassan átveszi az oktatás szerepét is a szöveg helyett: a klasszikusokat legtöbbször filmes adaptációkból ismerik. Persze ehhez nagyban hozzájárul a szövegek túltermelése, a könyvek, folyóiratok és egyéb elképesztő mértékű, beteges növekedése, minek révén a szöveg érdektelenné, mennyisége miatt megemészthetlenné válik. A készen kapott információtömeg az elmét eltompítja, mint a sok fűszer az ízlelőbimbókat, minek utána már csak az egyre fűszeresebb ételek jöhetnek, míg végül a legfinomabb étel is papírizúvává silányul. Az információözön ráadásul elveszi az alkotói vágyat is, mivel azt az érzést kelti, hogy már mindent megírtak.

A képi szimbólum, illetve képi leírás és a betűírás (illetve szöveg) közötti különbségeket az alábbiakban lehetne összefoglalni:

Képi szimbólum / „képi leírás”	Betűírás / szöveg
Komplex egységekből áll	Elemi egységekből áll
Szintetizáló szemléletnek kedvez	Analitikus szemléletnek kedvez
Bokorszerű, hálózatos	Lineáris
Csomagszerű	Szekvenciális
Tömör (takarékos)	Részletező
„dinamikus” (interaktív)	„statikus” (nem interaktív)
Érzéki/naturális	nyelvi
Implicit tudás	Explicit tudás

Miért fontos mindez témánk szempontjából? Azért, mert a képi gondolkodás előtérbe kerülése kapásból három dolgot is kikezd, ill. háttérbe szorít, vagy akár el is pusztíthat:

- a hagyományos értelemben vett műveltséget,
- a lineáris gondolkodást, és vele a lineáris időszemléletet,
- az objektív igazság ideáját, illetve a közös, mindenkre érvényes igazság (valóság) hitét.

Amíg a kommunikációban a nyelvet használjuk – legyen az írás vagy beszéd –, addig a gondolatok szükségszerűen linearizálódnak, mivel egyszerre, egy időben értelem-szerűen csupán egy szót tudunk kimondani, illetőleg leírni. A betűvel leírt szöveg a gondolatok lineáris és szekvenciális egymásutániságára épülő érvelést prezentálja. Ezzel szemben a képi ábrázolás, ill. szimbólum esetében az egyidejűség, az azonnaliság a mérvadó, mivel itt az összes információ egyszerre jelenik meg. Ha pedig a gondolkodás a képek révén „rászokik” a bokorszerű, nem lineáris gondolkodásra, úgy az idő sem lesz többé sem folytonos, sem céllal bíró.

Többek között a betűírásnak köszönhető, hogy minden, amit leírtak, hangosan fölolvasható, valamint ennek a fordítottja is: minden, amit kimondtak, egyben le is írható. A könnyű használatot, illetve elsajátítást az adja, hogy míg egy képi jel mögött rejtett információk tömege húzódik (vagy legalábbis: húzódhat) meg, addig a betű *önmagában* semmi többet nem jelent, mint egy hangot. Az értelmezési nehézség az asszociációk ki- rekesztésével a minimumra csökkent. Az ábécé a szimbolikus háttértudás hiánya miatt népszerű szisztéma, s mint ilyen, könnyedén és viszonylag gyorsan elterjedt (Donald 2001: 262-263). Hallatlan előnye volt, hogy a szavakat és gondolatokat viszonylag *pontosan* – legalábbis más jelekhez képest sokkal pontosabban –, szó szerint rögzíti, mivel a betűk által a szöveget legkisebb elemeire lehet bontani és (újból) összerakni. A képi szimbólum viszont a maga komplexitása és asszociatív volta révén mindenkor „szubjektív” marad. Soha nem lehetünk biztosak abban, hogy pontosan azt jelenti, amit neki tu-

lajdonítunk, miáltal is elrejtí az általa hordozott tartalmat, illetve tudást, s érthetetlen marad az avatatlan számára. A betűkkel írt szöveg mindenki számára érthető. Ezért a szöveg (ill. a szövegközpontú gondolkodás) a linearitás mellett az *objektív igazságnak* is egyfajta letéteményese.

Míg a betű az elvont gondolkodásnak kedvez (minthogy absztrakt szimbólum), addig a kép (kivéve a nonfiguratív ábrázolásokat) naturális, mert szimbolizálhat bármit, mindig egy konkrét tárgyat ábrázol, és közvetlenül az érzékszervekhez szól. Talán nem véletlen, hogy a betűírás elterjedésével egy időben terjedt el a monoteizmus, és vele a transzcendensben való hit. Figyelemre méltó, hogy a szigorú monoteizmus mindig is a kép ellensége volt: mivel Isten elképzelhetetlen, mindenféle ábrázolás hamis, ami bálványimádáshoz vezet. Helyette viszont a hang és a betű kultusza dívik, ami jobban kifejezi a megismerhetetlent. A képiség előre törésével a transzcendens is háttérbe szorul, s az immanens kerül előtérbe, minthogy a kép mindig érzéki, naturális, míg a szavakban kifejezett gondolat elvontsága révén „érzékfölötti”.

d. A kizárólagosság vége

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül az újfajta logikák terjedését sem. A nem nyugati gondolkodásban az ellentétek nem kiiktatják, hanem kiegészítik egymást még akkor is, ha a viszony logikailag inkonzisztens: egy adott dolog lehet A és nem-A egyszerre, vagyis létezik az arisztotelészi logika által kizárt harmadik lehetőség, *tertium datur*. Lévy-Brühl erre a gondolkodásra, mint a primitív gondolkodás e jellemvonására a „prelogikus” jelzőt aggatta (Lévy-Brühl 1926).

A huszadik század derekán aztán néhány fizikus fölfedezte, hogy a valóságot a harmadik kizárásán alapuló arisztotelészi szisztéma nem, vagy csak nagyon korlátozott mértékben képes leírni. Weizsäcker, Niels Bohr tanítványa a kvantummechanika logikai problémái hatására kísérletet tett a két- ill. többértékű logika, vagyis a komplementerlogika alapelveinek kidolgozására (Weizsäcker 1980: 190-258). Ezt követően sorra jelentek meg a különféle nem arisztotelészi „alternatív” logikák, mind az elméleti, mind az alkalmazott tudományban. Így például divatos lett a Hegting Brouwer-féle intuicionista logika vagy már a '60-as években kidolgozott, ám inkább csak az utóbbi kb. két évtizedben elterjedt *fuzzy*-logika.

A komplementaritás fölbukkant a játékelméletben és a modális szemantikában, s természetesen megjelentek gyakorlati implementációi is, méghozzá a legkülönbébb területeken, így a fizika és a filozófia mellett a teológiában, a matematikában, a nyelvészetben, a pszichiátriában, az etológiában és a közgazdaságtanban. Mindez megjelenik a

bölcsészetben is, főként az ősi kultúrák örökségével foglalkozóknál, így az egyiptológiában vagy az indológiában. Egyre többen jönnek rá, hogy a nyugati, vagy-vagy-on alapuló gondolkodásmód csupán egy a sok közül.¹⁸ Tanulságos, hogy a *fuzzy*-t (ill. annak alkalmazási lehetőségeit) Nyugaton sokáig nem ismerték föl, Japánban viszont fölkarolták kutatását, minthogy annak gondolkodási sémája elfogadhatóbb volt Keleten, ahol az arisztotelészi kétértékű logika kevésbé volt egyeduralkodó (Bauer - Nouak - Winkler 1996).

Nem véletlen, hogy a többértékű logika igénye akkor jelenik meg a nyugati gondolkodásban, amikor a kereszténység hanyatlásával a kizárólagosság hagyománya is megrendülni látszik a kultúra legkülönbözőbb szféráiban. Amikor letűnik a monoteizmus, megszűnik mint államvallás, és amikor a világ részei és kultúrái összeérnek, s ennek az összeérésnek a nyomában megjelenik a multikulturalizmus, megjelenik az egyszerre többféle, akár egymásnak ellentmondó igazságok együttlétének ideája is.¹⁹

A kommunizmus egyetemessége

Vajon egy másfajta időszemléletben miféle alakot öltene a kommunista eszme? Vajon egy politeista alapú kultúrában milyen formát öltene? Vagy létrejöhetne egy buddhista alapú kommunizmus zsidó-keresztény alapú helyett? (Itt természetesen nem a buddhista országokban megjelenő baloldali kísérletekre gondolok, mivel azok egy nyugati eszme átvételei ill. adaptációi, hanem hogy az egyenlőségen alapuló igazságos társadalom eszméje eleve buddhista mintákból építkezne.)

Ennél a pontnál óhatatlanul fölvetődik a kérdés, miszerint egyáltalán megfogalmazódhatott-e volna a kommunizmus eszméje egy más kultúrában? Talán nem véletlen, hogy éppen Európában, zsidó-keresztény talajból szökkent szárba. Lehet, hogy a kommunizmus semmi egyéb, mint a zsidó-keresztény eszmevilág mellékterméke, amire egy-két évszázad múltán az akkori történészek úgy tekintenek majd, mint egy szakadár-újgnosztikus keresztény irányzatra, és úgy tárgyalják majd, ahogyan mi a középkori

18 A keresztény teológiai filozófiában Niels Bohr eszmefuttatása és Karl Barth ún. „dialektikus módszere” közötti hasonlóság révén, az elmefilozófiában pedig a *mind-body* problematika kapcsán jelent meg magyarázó elvként a komplementaritás. Łukasiewicz pedig az antik logikát vizsgálta ebből a szempontból (még magát Arisztotelészt is!), s nyomában többen kimutatták a többértékű logika csírait az Arisztotelész előtt filozófiában. (Öffenberger 1994)

19 Egyébként az álom is egyidejűséggel fejezi ki az oksági kapcsolatokat, ezt már Freud megfigyelte: „A »vagy-vagy« alternatívát az álom képtelen kifejezni; egyes tagjait egyenjogúakként állítja bele egy összefüggésbe. (...) Ahol azonban a beszámoló használja az álom reprodukciója közben a vagy-vagyot, például: »vagy kert volt, vagy hálósoba« stb., ott az álmogondolatban nem alternatíváról, hanem »és«-ről, egyszerű egymásutánról volt szó.” Ld. (Freud 1985: 225-226). Ez főként a vizuális kultúra előretörése, és a pszichedelikus kultúra immáron több évtizedes jelenléte miatt lényeges szempont.

eretnekmozgalmakat? A kommunizmus egy adott kultúra specifikuma, sajátos, egyedi produktuma lenne?

A magam részéről erre vonatkozóan a nemleges válaszra hajlok. Ahogyan az osztályharc is mindenhol megjelenik, ahol fölüllevők és alullevők vannak, úgy magától értetődően az egyenlőségen alapuló igazságos társadalom vágya, ígérete is mindenhol megfogalmazódott. Ez a vágy, s vele a társadalmi egyenlőtlenségeknek, a hierarchiának, a vallásnak, a tulajdonnak és a fölüllevők státuszának a megkérdőjelezése a legtöbb kultúrában újra és újra fölbukkan, az ókori Egyiptomban éppúgy, mint a régi görögöknél, avagy Kínában és Indiában.

A kommunizmus ideája rejlik a mindenhol föllelhető Aranykor-mítoszok mélyén. Egyenlőség, a magántulajdon hiánya, közösségi társadalom, a boldogság és elégedettség olyan állapota, ami nem az anyagi javak felhalmozásának függvénye, sőt épp az anyagiasság hiányából fakadó testi és lelki egészség, ami összefügg a bőséggel és a szabadsággal, a munkakényszer hiányával: körülbelül ezek azok az elemek, amelyek szinte minden Aranykor-elképzelésben közösek. A római szaturnália az Aranykorra való emlékezés ünnepe volt, amikor is annak idejére felfüggesztették – pontosabban felcserélték – a társadalmi rangokat, szolgák és uraik együtt lakomáztak, sőt ez utóbbiak játszották a szolgák szerepét. Ugyancsak általános elem az Aranykor *visszatérésének* a mitológéája, az Aranykor jövőbeli restaurációjának ígérete, ráadásul a legtöbb esetben ez a restauráció egy apokaliptikus összeomlás, az elkorcsosult társadalom pusztulása révén valósul meg. Az elkorcsosult kort az erőszak, a gyűlölet, a közösség fölbomlása, testi-lelki nyavalyák és persze a robotolás jellemzi.

Az is árulkodó, ahogyan a legkülönbözőbb történelmi korokban és helyeken megjelenik a *kommuna* intézménye, a szabad közösségé, melyhez az tartozik, aki akar, s akit a közösség befogad, és ahol nincs magántulajdon. Az ilyen kísérleteknek se szeri, se száma, a jelenséget a világ szinte minden pontján és minden időben megtaláljuk, sőt eredetileg a szerzetesi közösségek is ilyesmi kezdeményezések voltak, mielőtt még a kolostori formával elromlottak volna (ld. Assisi Szent Ferenc baráti közösségét, vagy a korai buddhizmus vándorló, javarészt erdőben élő közösségeit). Mintha örök vágya lenne az embernek elmenekülni a felnőttkortól és visszatérni a házasság, a család (vagyis a társadalmi kötelmek) előtti szabad időszakhoz. Teljesen mindegy, miféle ideológia áll a kezdeményezés mögött: kereszténység, pogány elemekkel elegy eretnek tanok, buddhizmus, utópista szocializmus, anarchokommunizmus, ezoterika, vagy mindezekből összetákolt és drogos élményekkel megtámogatott hippibölcselet. Az ideológia legföljebb annyiban fontos, miként viszonyul a közösség a szexualitáshoz, s itt – miként a kommunista mozgalmakban és korábban a kereszténységben – nemigen találunk széles skálát, inkább a már említett két végletet: a szabad szerelmet vagy az aszkézist, a promiszkuitást, vagy a nemek szerinti elkülönülést.

A kommuna – és vele az egyenlőségen alapuló szabad társadalom ideája – talán az ősi törzsi társadalom sajátos reprodukálási kísérlete, vagy inkább tudattalan, nosztalgikus emléke. Ráadásul a törzsi társadalmak némely formációi az európai polgári morállal ellentétes erkölcsi rendet mutattak, amivel rögvést kivívták a gyarmatosítók ellenszenvét és agresszióját. Számos ilyen társadalomban élő népnél másfajta szexuális etikát találunk, és a családmódel is radikálisan eltérhet a miénktől.

Véleményem szerint a kommunizmus ideája a kollektív emlékezet egyik fix tartalma, annak eredete az emberi tudat mélyrétegeiben gyökerezik. Ezért a kommunizmus eszme-magva egyetemes, és csak az adott megnyilvánulási formája az, ami kultúra- illetve hely- és korszpecifikus. S mint minden eszmének (ill. egyáltalán minden kulturális produktumnak), ennek is megvan a maga evolúciója. A kommunizmus számtalan formája nem más, mint ugyanannak az őseszmének az adaptációja az éppen adott szociokulturális környezethez.

Más megközelítésből: lehet, hogy a föntebb vázolt nagy kulturális és mentális átalakulással minden régi forma és konkrét tartalom eltűnik, de az alapvető ellentét: az úr és szolga, elnyomott és elnyomó, kizsákmányoló és kizsákmányolt ellentéte megmarad, és vele ennek az ellentétnek a megszüntetési vágya is.

Felhasznált irodalom

- Andresen, C. (1969) *Die Gnosis I. Zeugnisse der Kirchenväter*. Zürich und Stuttgart, Artemis Verlag
- Assmann, Jan (1984) *Ägypten - Theologie und Frömmigkeit einer frühen Hochkultur*. Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz
- Bauer, P. – Nouak, S. – Winkler, R (1996) *Introduction to the Fuzzy Logic course* [WWW document], URL <ftp://ftp.flll.uni-linz.ac.at/pub/info>
- Bergyajev, Nyikolaj (1989) *Az orosz kommunizmus értelme és eredete* (Ford. Kiss Ilona), Budapest. Századvég
- Bloch, Ernst (1972) *Atheism in Christianity. The religion of the Exodus and the Kingdom* New York, Herder & Herder
- Buharajev, Vlagyimir (1998): Az „obscina-forradalom” pirruszi győzelme. In: *1917 és ami utána következett*. (Szerk. Krausz Tamás) Rusztikai könyvek III. Magyar Rusztikai Intézet, 37-52 o.
- Castells, Manuel (2006) *Az Információ kora. I-III.* (Ford. Berényi Gábor és Rohonyi András) Budapest, Infonia – Gondolat
- Castells, Manuel - Fernández-Ardévol, Mirea – Qiu, Jack Linchuan – Sey, Araba (2007) *Mobile Communication and Society: Aglobal Perspective*, Cambridge, MA: MIT Press
- Dennett, Daniel C. (1989) *Darwin veszélyes ideája*. (Ford. Kampis György és Kaveczky Péter) Budapest, Typotex
- Donald, Merlin (2001) *Az emberi gondolkodás eredete*. (Ford. Kárpáti Eszter) Budapest, Gondolat
- Freud, Sigmund (1985) *Álomfejtés* (Ford. Hollós István) Budapest, Medicina.
- Kasser, Rodolphe – Meyer, Marvin – Wurst Gregor (2006) *Júdás evangéliuma*. (Bart D. Ehrman kommentárjával, Ford. Hasznos Andrea és Endreffy Kata), National Geographic.
- Kolchinsky, Eduard I (2008) Darwinism and Dialectical Materialism in Soviet Russia. In: *The Reception of Charles Darwin in Europe II*. (Edited by Eve-Marie Engels and Thomas F. Glick.) London-New York, Continuum
- Lévy-Brühl, Lucien (1926) *How Natives Think*. (transl. Lilian A. Clare) London, George Allen and Unwin, Ltd.
- Ljungberg, Helge (1938) *Den nordiska religionen och kristendomen*. Stockholm, H. Geber
- Lukács, György (1971) Párt és ifjúsági mozgalom Magyarországon. In: *Történelem és osztálytudat*. (Szerk. Vajda Mihály) Budapest, Magvető
- McGinn, Bernard (1995) *Antikrisztus. Az emberiség kétezer éve a gonosz bűvöletében*. (Ford. Kőrös László) Budapest, AduPrint
- Molnár, Tamás (2000) *Én, Symmachus*. (Ford. Vajda Lőrinc) Budapest, Európa
- Mund, Katalin (2002) A kulturális evolúció újabb elméletei a hagyományok tükrében. *Információs Társadalom* 2002 (II. 2): 60-87
- Nyíri, Kristóf (é.n.) Idő és mobilrend. <http://www.hunfi.hu/nyiri/IMR.pdf>.
- Offenberger, Niels (1994) *A többértékű logika előtörténete az ókorban*. (Ford. Somos Róbert) Janus Pannonius Tudományegyetem
- Pirumova, N (1979) *Bakunyin* (Ford. Nyilas Vera) Budapest, Kossuth Könyvkiadó-Kárpáti Könyvkiadó
- Puskás Attila (é.n.) *Az eszkatológia bibliai alapjai*. http://ppkehtk.extra.hu/download/Az_eszkatologia_bibliai.pdf
- Redfield, Robert (1956) *Peasant Society and Culture. An Anthropological Approach to Civilization*. Chicago, The University of Chicago Press
- Scholem, Gershom (1995) A messiás eszme a zsidóságban. (Ford. Berényi Gábor.) In: *A kabbala helye az európai szellemtörténetben. Válogatott írások I.* (Szerk. Adamik Lajos) Budapest, Atlantisz

- Schrödinger, Erwin (1985) A természettudományos világkép sajátosságai. (Ford. Nagy Imre) In: *Válogatott tanulmányok* (Szerk. Tőrös Róbert) Budapest, Gondolat, 1985
- Szalai Erzsébet (2006) *Az újkapitalizmus – és ami utána jöhet*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Tordai, Zádor (1984) Hogyan lehet valaki Európában zsidó, Walter Benjamin? In: *Megértő módon*. Budapest, Magvető, 141-281. o.
- Voegelin, Eric (1999) *Der Gottesmord: zur Genese und Gestalt der modernen politischen Gnosis*. München, Fink.
- Weizsäcker, Carl F. von (1980) Komplementaritás és logika. (Ford. Vitális László) In: *Válogatott tanulmányok*. (Szerk. Csermák K.) Budapest, Gondolat